

RECENSIONER OCH BOKANMÄLNINGAR

Thomas Arentzen, *Virginité Recast: Romanos and the Mother of God*. Dokt. avh. Lunds universitet: Centrum för teologi och religionsvetenskap 2014. 279 pp. ISBN: 9789174738469.

In his doctoral monograph, Thomas Arentzen explores the works of the great sixth-century liturgical poet Romanos the Melodist. This study reframes understanding of the theology of the Virgin Mary and of Marian devotion in early Byzantine Constantinople. Romanos wrote lengthy dramatic sermons in verse. Most of them were chanted during the Night Vigils in the evenings before major festivals. The singer, or cantor, sang each of the roughly 18–24 stanzas with the choir leading the congregation in a short refrain. Arentzen focuses on three key moments in Mary's story celebrated in the liturgical calendar: Gabriel's announcement to Mary that although a virgin she will bear a child, that is her conception of Jesus, celebrated on March 25th; the Nativity of that child, Christ, celebrated December 25th; and the time of Christ's Passion, both his approach to Golgotha and his death on the cross, marked on Good Friday. Arentzen shows that at each of these festivals, Romanos counters expectations by shifting emphasis away from Christ in himself to turn to talk about Mary. That is, Romanos did not use these events merely to understand the nature of the God-Man Jesus, but also, and perhaps especially, to plumb Mary's emotional depths and to trace her process of understanding as she comes to apprehend the mysteries that she embodies. Arentzen thus employs Romanos to explore the various meanings of Mary in a formative period of Christian Orthodoxy.

In each of his three major chapters, Arentzen focuses on the principal hymns in which the stories of Mary come to life. Following

the lectionary, Romanos creatively reimagines biblical scenes through dialogues that expand greatly on the shorter, sparser texts of the Gospels. Arentzen supplements his close reading with analysis of related moments in other poems, drawing broadly from the surviving corpus of approximately 60 hymns. He places each of Romanos's treatments of Mary in a larger context of trends in patristic Mariology and in the rising cult of the Theotokos, or God-bearer, allowing us to see how Romanos's casting of Mary proves distinctive. In a remarkably thorough treatment, Romanos emerges as key figure in the Byzantine Orthodox construction of Mary as an object of reflection and veneration. Among his various methods, Arentzen employs fine philology, detailed explication of texts, interpretation in and through historical contexts, the history of theology (and Mariology), and a modicum of contemporary critical theory. The readings are rich, innovative, and often surprising.

After an introduction that situates the study among previous literature on Mary and on Romanos, Arentzen devotes sections to each scene: Annunciation, Nativity, and Passion. The section on the Annunciation examines Romanos's treatment of the encounter between Gabriel and Mary to uncover an "erotic virginity," characterized by surprisingly racy sexual banter and double entendre between the interlocutors. Gabriel shows up with his wings, but apparently without his rod. And Mary goes so far as to declare that whereas Moses in the desert cleft the rock with a staff, the miracle of her pregnancy happens "without a something in between." Arentzen shows how the surprisingly playful scene uses the language and conventions of late antique erotic novels, and then argues, convincingly, that Romanos aims to instill desire for the Virgin in the congregation. The audience witnesses the staging of desire and comes to share in it. Here Arentzen contributes to recent and critically important conversations about the place of eros in the history of Christian practice, including the practice of theological reflection. Most significantly, he intervenes in the tendency to read the emerging cult of the Virgin within the rise of asceticism in late antiquity, where Mary becomes an ideal monastic. But this is not the celibate's Virgin, and thus Romanos provides a window on the way a nonmonastic deacon might shape a Mary for the laity. When Joseph finally shows up, Mary chastises him for not guarding her; and one might wonder to what extent Romanos or his congregation step in to be Mary's chaperone.

Romanos's treatment of the Nativity also ponders the paradox of a virgin mother, not only in giving birth, but perhaps especially in feeding the Christ child with her own milk. The nativity hymn plays on themes of opening and closing, of concealment and manifestation. The Magi speak to Mary through a closed door while she nurses in secret. Reworking images already present in early Syriac hymns, the anonymous Greek *Akathistos* hymn, and Marian sermons composed in the wake of the Council of Ephesus, Romanos nevertheless presents breastfeeding, not as a metaphor for Christ's nourishment of the world (which would be much more conventional), but as a sign of Mary's cooperation in Christ's work of redemption. Romanos's hymn on the *Nativity of the Virgin* goes so far to call her "A stream of life ... gushed forth for us." Arentzen observes, "Mary becomes interwoven in the divine economy." In this Romanos departs from other early Christian trends, and – perhaps as important – other trends in the scholarly interpretation of early Christianity. According to Arentzen, Romanos does not see the breastfeeding as evidence or argument for the humanity of Christ alone. (In contrast, I suppose, to his divinity.) Rather, Romanos takes the breastfeeding as evidence for Mary's role in nurturing a hypostatic whole, a woman who fed the God-child and who is therefore remarkable. Arentzen wonders about the effects of witnessing such a scene on what he jauntily terms "a live ecclesial audience." But we can be assured that the effect of such compositions is less to instruct about the nature of Christ, and more to instill a theologically informed veneration of Mary.

The chapters on the passion of Christ reveal Romanos's presentation of Mary as a participant in the salvific suffering. If she is not quite the "coredemptrix" of medieval Roman Catholic theology, she is nonetheless a critical figure in God's plan of redemption. Mary also appears as a mediator between heaven and earth, interceding for humanity. Arentzen listens especially to Mary's voice, which moves from lament to reasoning, through emotion to understanding in the course of the hymn "On Mary at the Cross." It is a voice the congregation itself takes on when they sing the hymn's refrain "My son and my God." Congregants become Mary's servants or slaves, dependent on her intercession on their behalf, at the same time that they come to identify with Mary herself.

Arentzen's prose is at times nearly as lyrical as Romanos's. His translations of Romanos into English are direct, forceful, and poetic,

rivaling the excellent work of Ephrem Lash. Throughout, he encourages attention to Romanos's public hymn singing as a form of popular media, and draws analogies to the modern era's interest in drama, film, and even TV – always with a light touch. The study engages thoroughly with the scholarship on Romanos, and deeply with work on the history of Mariology and Marian devotion in late antiquity and early Byzantium. Disagreements with earlier scholarship are carefully reasoned, fair-minded, and generally gracious.

Finally Arentzen contributes implicitly to important trends in the academic study of religion that seek to deflect the centrality of theology or the history of Christian thought by refocusing questions on the practices of devotion and the ways devotional attitudes and relationships are formed. He does not do this at the expense of sound historical theology. Indeed, Arentzen finds a middle way, showing popular and high theology in their interaction with cult. For this he is to be especially commended.

Derek Krueger
University of North Carolina
at Greensboro

Tomas Bokedal, *The Formation and Significance of the Christian Biblical Canon: A Study in Text, Ritual and Interpretation*. London: Bloomsbury T&T Clark 2014. 440 s. ISBN: 9780567378903.

Tomas Bokedal är en svensk forskare verksam vid universitetet i Aberdeen i Skottland där han främst undervisar på kurser inom Nya Testamentets exegetik. I Sverige har han varit aktiv vid Församlingsfakulteten i Göteborg och han disputerade år 2005 vid Lunds Universitet med en avhandling i systematisk teologi som bar titeln "The Scriptures and the Lord: Formation and Significance of the Christian Biblical Canon. A Study in Text, Ritual and Interpretation". Nästan tio år senare, nämligen 2014, publicerades denna avhandling i redigerad form av ett internationellt förlag.

Att Bokedal disputerade inom systematisk teologi, för närvarande är verksam främst inom Nya testamentets exegetik, och har skrivit en bok som här recenseas i en patristisk publikation säger en del om Bokedals forskning. Det är tydligt att han arbetar med helheter och

försöker få en uppfattning om den större bilden. Ett huvudsyfte med *The Formation and Significance of the Christian Biblical Canon* är att diskutera frågan, eller kanske snarare frågorna, rörande den kristna kanon på ett mer multidimensionellt sätt än vad som ofta har varit fallet. Det problem som ligger till grunden för den här monografin är nämligen att tidigare diskussioner brustit, dels, i oklarhet kring vad som egentligen undersöks när man talar om "kanon", och dels genom vad författaren uppfattar som tidigare undersökningars ensidighet. Bokedal vill alltså med den här boken ge en mer fullständig bild av vad kanonbegreppet har, kan och bör betyda för den kristna kyrkan. I bokens fyra delar behandlar Bokedal därför, först, lingvistiska och traditionsmässiga aspekter av kanon; sedan, materiella och textuella aspekter; i den tredje delen, performativa aspekter; och slutligen, i den fjärde delen, idémässiga aspekter. Här finns alltså ett uttalat syfte att blanda historiska frågeställningar med problemformuleringar som handlar om hur kanonbegreppet bör fungera på ett normativt sätt för dagens kyrka.

För det teoretiska ramverket blir Hans-Georg Gadamer's antaganden kring tradition och tolkning viktiga. En av Bokedals huvudpoänger är att den kristna kanon inte får reduceras till att handla om en lista över av kyrkan godkända böcker. Bland forskare är det vanligt att man refererar till det muratoriska fragmentet eller till Athanasios påskbrev för att visa att en kanoniseringsprocess har ägt rum och avslutats. Detta är fel, menar Bokedal, som istället, med hjälp av Gadamer, förordar en mer dynamisk syn på kanon. Kanoniseringsprocessen förstås bättre som en "verkningshistoria" (eller *Wirkungsgeschichte* som Bokedal kallar det) som påbörjades när de nytestamentliga skrifterna skrevs och som alltjämt fortgår genom att den bibliska kanon fortsätter att tolkas och tillämpas i vår tid. Den kristna kanon är därmed ingenting statiskt som enkelt kan undersökas eller behandlas som ett objekt, utan den är snarare en verksam kraft som började med apostlarna och Herren själv och som är aktiv än idag.

Införandet av Gadamer's tänkande i diskussionen kring den kristna kanon tillhör den här bokens verkliga styrkor. Positiv är även ambitionen att ta ett helhetsgrepp på frågan. Särskilt Bokedals ambition att titta på materiella och performativa aspekter av kanon ligger forskningsmässigt "rätt i tiden" och framstår som högst relevant i sammanhanget. Vad som i själva verket menas med "materiella" och "performativa" aspekter är, dels, studiet av antika manuskript av

bibeltexterna, samt teoretiserandet kring hur deras innehåll framfördes i exempelvis gudstjänsten. Genom att reflektera över sådant rör man sig bort ifrån en tänkt idealisk bibeltext som aldrig egentligen har existerat och blivit läst, till den verklighet av faktiska omständigheter som var rådande för antikens kristna – kanon i dess reella verkansformer. Dessa perspektiv rimmar alltså väl med bokens gadamerianska utgångspunkter.

Några kritiska punkter vill jag vända mot den här boken. Den första gäller användningen av begreppet "apostolisk". Det är tydligt att Bokedal menar att såväl den kristna kyrkan som den kristna kanon är "apostoliska" till den grad att detta kan sägas vara konstituerande för dem. Hur han själv förstår och använder begreppet blir dock aldrig klart för mig. Det är först mot slutet av boken (s 339–43), i en diskussion av Hieronymus användning av "apostolisk", som termen och begreppet verkligen problematiseras. Inte heller den diskussionen hjälper mig dock att förstå Bokedals egen syn. I vår tid, när många forskare ifrågasätter de nytestamentliga författarnas kopplingar till Jesu historiska lärjungar och dessutom menar att ett stort antal NT-skrifter är pseudepigrafiska, finns ett verkligt behov av att reflektera över i vilken mening kanon är "apostolisk" och huruvida den ens behöver vara det. Jag upplever alltså att Bokedal hoppar över att behandla en svår och viktig fråga.

Min andra kritiska punkt gäller diskussionerna och slutsatserna rörande '*nomina sacra*' (kapitel 3) och det kristna bruket av kodexen (kapitel 4). Enligt Bokedal har båda dessa bruk mycket att avslöja om hur de tidiga skrivare som använde sig av dem betraktade det som skulle bli de nytestamentliga texterna. Bruken bevisar att man tillskrev texterna en form av kanonisk status. Men måste vi inte kunna tänka oss att olika skrivare hade helt olika syften med samma bruk, och att många av dem bara helt enkelt imiterade andra? Min invändning är alltså att den här typen av praktiker inte i regel har en så rationell grund som Bokedal vill göra gällande. Ofta rationaliseras med tiden ett existerande bruk som därmed fylls med en bestämd mening – en mening som inte fanns där från början. Att idéer som kopplade kodex och *nomina sacra* till kanonicitet fanns från början och var allmänt utbredda framstår alltså för mig som mycket osannolikt.

För det tredje vill jag mena att den här bokens argumentation förutsätter en daterad syn på identitetsgränser, både när det gäller förhållandet mellan judar och kristna under de första århundradena,

och mellan "proto-ortodoxa" och andra tidigkristna grupper. På sidan 333 skriver Bokedal: "Studying the earliest history of the New Testament canon is perplexing due to the unexpectedly smooth, natural, apparently undramatic and passive formation of the first Christian s/Scriptures, and their addition to the corpus of Scriptures designed for divine lection". Ett sådant påstående indikerar att Bokedal helt har accepterat kyrkofädernas gränsdragningar och det historiska narrativ som hävdar att ortodoxin var det som fanns i begynnelsen och som med tiden förvanskades av diverse kätterska grupper. Medan Bokedals läsningar av kyrkofäderna är harmoniserande är det tydligt att sådana som Markion och "gnostikerna" representerar någonting främmande, och att dessa inte har haft någonting konstruktivt att bidra med vad gäller den kristna kanons formering. De har endast fungerat som en motbild för "Kyrkan" att definiera sig själv i förhållande till.

Det är möjligt att vissa teologiskt konservativa läsare kommer att uppskatta Tomas Bokedals studie just för att han inte "ödslar" tid och energi på kritiska frågeställningar av den typ som jag efterlyser. För att kunna föra den typ av konstruktiv teologisk diskussion om vad kanon innebär i en traditionell kyrklig kontext idag måste man kanske välja att bortse från några av skeptikernas frågor. Därmed uppfattar jag alltså att den här boken främst vänder sig till sådana som delar Bokedals premisser.

Martin Wessbrandt
Lunds universitet

Dionysios Areopagita, "Den mystika teologin". Inl. av Fredrik Heiding och övers. av Tord Fornberg. *Signum* 3 (2014), 24–33.

Vid ett tillfälle för flera år sedan fick patristikseminariet i Lund förtroendet att se på Tord Fornbergs nyöversättning från grekiska till svenska av *Den mystika teologin* av pseudonymen (eller hagionymen) Dionysios Areopagita. Det lilla omfånget till trots är det en klassiker som har utövat ett stort inflytande både i västlig och östlig kristen tradition, och som fortfarande lockar teologer och filosofer till sig. Det lilla omfånget till trots misslyckades vi fullständigt med vår uppgift. Istället för att gå igenom översättningen i sin helhet slukades vi upp av

den första passagen och kom inte vidare under hela seminarietillfället. Det var samtidigt ett av de mest spännande seminarier jag har deltagit i och alla engagerade sig till det yttersta för att ta hänsyn till textens poetiska och teologiska mångtydighet och rikedom.

Om vi lärde oss något var det att inte bara solida kunskaper i grekiska krävs för att översätta Dionysios, utan också en smula pragmatism. Det var alltså inte översättningen som brast, utan Dionysios mystiska språkbruk som hade fångat oss i sitt bann. Fornbergs översättning har nu blivit publicerad i *Signum*, med en välskriven inledning av Fredrik Heiding. Förutom *Den mystika teologin* har Fornberg även översatt ett av de tio brev som i *Corpus Dionysiacum* är förtätade beskrivningar av centrala tankegångar. Den enda risken med att översättningen publiceras i en tidskrift är väl att den riskerar att gå förlorad för den som inte söker i Signums arkiv. Men om Fornberg fortsätter sin gärning kanske vi kan få fler av Dionysios enigmatiska skrifter tolkade på en tillgänglig svenska i en större volym?

Andreas Westergren
Lunds universitet

Jakob Engberg, Anders-Christian Jacobsen & Jörg Ulrich (red.), *In Defence of Christianity. Early Christian Apologists*. Early Christianity in the Context of Antiquity 15. Frankfurt am Main: Peter Lang 2014. XV, 263 pp. ISBN: 9783631623831.

Regarding the exceptional relevance of the second century as the period of transition from apostolic to patristic times, one may well ask whether its central documents have received adequate attention in the history of Christian theology. Among the Protestant theologians, the apologists' texts have oftentimes been evaluated more or less according to Protestant anachronisms and thus ignored as "too far-fetched" from a Christian (Biblical) point of view. As for the Catholic and Orthodox theology, the same texts may have been taken as an undeveloped prelude to the golden fathers of the fourth century and in that sense ignored as "not far-fetched enough". Regardless of one's perspective, a deeper understanding of the second century is essential for any holistic evaluation of the early Christianity and the relationship

between biblical and patristic thought-worlds. Moreover, apologetic treatises also help to understand the interaction and encounters of Christians and non-Christians.

In Defence of Christianity is a collection of thirteen articles published originally in Danish by the participants of the project “Jews, Christians and pagans in antiquity – Critique and apologetics” at Aarhus University. The present publication serves as a solid introduction to the apologetic authors of the second century from Aristides to Octavius. As a matter of fact, one might expect the work to replace Robert Grant’s monograph *Greek Apologists of the Second Century* as the basic work on the topic. Unlike in Grant, Clement of Alexandria is here included among the apologists, which is a welcome solution, given the fact that Clement was de facto the most original, the most many-sided and intellectually the most creative apologist, even though his works may not be apologies in the technical sense of the word.

The publication manages to serve as a general introduction to the apologetic authors, yet there are also original insights with scholarly value, and the articles also discuss thoroughly the perspectives taken in the earlier scholarship. For example, Jakob Engberg’s presentation of Theophilus of Antioch balances several oddities in the field by concentrating on the reconstruction of the questions Theophilus was answering to in his *Ad Autolyicum*. Curiously, earlier scholars have often been more eager to analyse what Theophilus did not say than what he actually did write, ending up in bizarre theories.

Value of the publication is increased by the fact that it gives also the perspective of the Other. The last articles on the contemporary pagan authors’ assessment of Christianity, including the translations of the primary sources, are essential for the comprehension of the apologists, and of the second century theological and spiritual atmosphere in general. Finally, Marie Verdoner’s article on Eusebius’ use of the apologists serves as an important bridge towards the golden era of patristic literature.

Serafim Seppälä
University of Eastern Finland
Joensuu

Raimo Hakola, Nina Nikki & Ulla Tervahauta (red.), *Others and the Construction of Early Christian Identities*. Publications of the Finnish Exegetical Society 106. Helsinki: Kopioniini Oy 2013. 344 s. ISBN: 9789519217611.

Denna artikelsamling är ett resultat av forskningsprojektet *Enemies in the Making: Others and the Construction of Early Christian Identities* som pågick mellan 2010 och 2013 vid teologiska fakulteten vid Helsingfors universitet. Volymen karaktäriseras av ambitionen att utmana tidigare forsknings tendens att ta de antika källornas presentation av motståndare som historiskt korrekt information om historiska omständigheter. Volymen innehåller totalt tio bidrag uppdelade i tre tematiska avsnitt där det första behandlar förhållandet mellan tidiga kristna och judiska grupper, det andra avsnittet behandlar polemik mellan olika kristna grupper medan bidragen i den tredje avdelningen syftar till att placera polemiken i tidiga kristna källor i en större litterär och kulturell kontext.

I den första essän, "Pharisees as Others in the New Testament", studerar Raimo Hakola de kanoniska evangeliernas (inklusive *Apostlagärningarna*) presentation av fariséerna som genomgående presenteras som Jesus huvudmotståndare, en uppfattning som särskild i äldre forskning uppfattats som historiskt tillförlitlig information om den fariseiska rörelsen. Hakola menar emellertid, från ett socialpsykologiskt perspektiv, att författarnas olika strategier att med vissa undantag framställa fariséerna som en maktfaktor snarare speglar behovet att skapa en distinkt kristen identitet, vilket bidrar till att korrigera bilden av den fariseiska rörelsen.

Nina Nikki ("The Flexible Apostle") försöker lösa problemet med Paulus relation till judendomen genom att analysera 1 Kor 9:1–23 och Fil 3:2–9 från ett socialpsykologiskt perspektiv. Hon konstaterar att forskningen ofta nått motsatta resultat: somliga forskare antar att Paulus helt bröt med judendomen, andra att han förblev Torah-observant jude hela sitt liv. Nikki menar att problemet är att man inte tagit på allvar det faktum att sociala identiteter är kontextberoende och att de alltså kan förändras i olika sammanhang, vilket kan förklara de olika Paulusbilder som forskningen har presenterat. Paulus relativiserade både judisk och "hednisk" identitet genom att underordna dem den övergripande identiteten som Kristustroende. Enligt Nikki anpassade sig Paulus efter olika situationer och ingen av de

bilder som källmaterialet ger upphov till kan sägas vara sannare än någon annan.

Efesierbrevets "judiskhet" står i centrum i Minna Shkuls bidrag, "Questions of Identity, Otherness, and 'Jewishness' in Ephesian's Sholarship". Genom en forskningsöversikt visar Shkul hur olika forskares definition av "judiskhet" fortfarande är beroende av den traditionella teologiska uppfattningen av "juden" som den "andre", även om betoningen av NT som en samling judiska texter medverkat till att en hel del missförstånd korrigerats. Det gäller exempelvis en tendens hos nytestamentliga forskare att vilja framhäva kristen identitet på bekostnad av judisk identitet. Shkul konstaterar att social identitetsteori handlar lika mycket om att förstå hur det egna sociala jaget är konstruerat som att förstå hur "den andre" är resultatet av en motsvarande process, vilket kan hjälpa forskare att bedöma exempelvis *Efesierbrevets* relation till judendom.

Mika Hynninens essä, "Creating the Murderers of God", behandlar frågan om uppkomsten av den kraftigt anti-judiska polemik i *Petrusevangeliet* med hjälp av social identitetsteori. Merparten av essän utgörs av en insiktsfull beskrivning av denna approach. Hynninen betonar att självkategorisering under vissa omständigheter kan vara tillräckligt för att intergruppdiskriminering ska äga rum. Efter en kort forskningsöversikt över hur olika forskare har uppfattat den anti-judiska polemiken i *Petrusevangeliet* vidtar Hynninens analys, först genom en rekonstruktion av den historiska situationen. Enligt Hynninen var kristna under det andra århundradet utsatta för verbala angrepp och annan kritik från judar, som exempelvis ifrågasatte uppståndelsen och de kvinnliga uppståndelsevittnenas trovärdighet, vilket utgjorde ett hot mot de kristna. *Petrusevangeliet* representerar ett försök att vederlägga dessa anklagelser. Resultatet blev en starkare kristen identitet men också en negativ bild av den andre – juden.

Outi Lehtipuu bidrag, "How to Expose a Deviant?" inleder volymens andra del. Lehtipuu ställer frågan varför olika uppfattningar om uppståndelsen kom att bli ett så allvarligt tvisteämne att olika grupper utdefinierade andra p.g.a. "felaktiga" uppfattningar om uppståndelsen. Författaren konstaterar exempelvis att Justinus Martyren hävdar att de som inte delar hans uppfattning om uppståndelsen inte är att betrakta som kristna. Lehtipuu fortsätter med en presentation av avvikelssociologi och argumenterar för att detta teoretiska perspektiv kan bidra till vår förståelse av diskussionerna om uppståndelsen,

vilket exemplifieras genom en kort analys av två texter från Nag Hammadi: *Treatise on the Resurrection* och *Testimony of Truth*. Den tidiga kyrkan karaktäriserades av en betydande mångfald och eftersom de tidiga källor man hade att tillgå, exempelvis Paulus brev, knappast redovisar en homogen syn på uppståndelsen, var det naturligt att det uppstod en mängd uppfattningar. Under kyrkans konsolideringsprocess, när olika grupper konkurrerade fungerade därför just uppståndelseproblematiken effektivt för att utdefiniera avvikare och därmed stärka det egna meningssystemet, avslutar Lehtipuu.

Ulla Tervahauta sysselsätter sig också med en text från Nag Hammadi i sitt bidrag, "Ignorant People, the Fool and Pagans". I en passage i *Authentikos Logos* (AL) (33:4–34:32) fokuserar författaren å ena sidan på kristna som är okunniga, å andra sidan på dem som är dåraktiga, menar Tervahauta, till skillnad från tidigare forskare som uppfattat det som att texten behandlar blott ett problem, vilket man också haft svårt att definiera. Genom att anta att författaren till AL behandlar två typer av kristna eller två förhållningssätt till blir textavsnittet begripligare, enligt Tervahauta. En intressant detalj är att författaren använder "hedning" som en jämförelsepunkt. De okunniga och de dåraktiga är värre än hedningar skriver författaren till AL. Medan detta språkbruk ekar judisk och tidigkristen polemik mot "hedningar" pekar Tervahauta på viktiga skillnader. "Hedningarna" framställs inte entydigt negativt, utan som människor som ger allmosor och också har ett begrepp om den ende guden, vilket Tervahauta menar att man kan uppfatta som en tendens till tolerans gentemot den icke-kristna världen.

I en kort artikel analyserar Päivi Vähäkangas *Pseudo-Clementinernas* (*Homilies* och *Recognitions*) uppfattning av vad som är riktig undervisning genom att studera vilka auktoriteter som åberopas, synen på falsk undervisning och vilken praxis som förordas. Hon konstaterar att Jakob framställs som kyrkans ledare och Jerusalemförsamlingen som dess centrum medan Paulus inte nämns alls. Simon Magus representerar dock en mängd olika heresier vilket också kan inkludera Paulus, särskilt kritiken av uppenbarelser som finns i *Homilies*, menar Vähäkangas. Hon konstaterar att forskare tänker sig att den förmodade källan bakom *Homilies* och *Recognitions* innehöll judisk-kristna tankar, men att dessa nedtonats i *Recognitions*. Fokuserar man emellertid på den praxis som påbjuds, framförallt vad gäller renhets-

föreskrifter, finns skäl att definiera R som en text som kombinerar judisk praxis med kristna föreställningar och Vähäkangas tänker sig att Origenes och Chrysotomos kritik av kristnas deltagande i judisk kult vittnar om existensen av just sådana grupper.

Niko Huttunen inleder bokens tredje och avslutande del. I artikeln "In the Category of Philosophy?", behandlas olika romerska attityder gentemot kristna. Huttunen menar att de källor som vanligen citeras, Tacitus, Suetonius och Plinius d.y., vilka presenterar en starkt kritisk bild av de kristna, inte representerar hela bilden när det gäller antika författares uppfattningar om de kristna. Klart är att antika författare betraktar kristna som "den andre" men, påpekar Huttunen, detta behöver inte innebära en negativ karaktärisering. Huttunen visar hur Epiktetos, Marcus Aurelius, Lukianos och Galenos beskrivningar av kristna innehåller positiva element. De gemensamma dragen hos dessa författare är att de alla påpekar de kristnas förakt för döden samt att de prisar deras uppförande, påpekar Huttunen.

Hur människan konstruerar kulturellt determinerade uppfattningar (images) och hur de används för att konstruera den "andre", står i centrum i Marika Rauhalas bidrag, "Danger and Delusion". Rauhala menar att imagologi (imagological studies) är ett värdefullt komplement till andra samhällsvetenskapliga approacher såsom sociala identitetsteorier. I artikeln behandlas olika antika attityder till religiösa uttryck som av eliten ansågs oacceptabla. Genom en kort genomgång av gränserna för vad som kunde anses vara accepterade religiösa uttryck i antiken, visar Rauhala att kontrollen av "religion" var en väsentlig del av maktutövningen i det grekisk-romerska samhället. Religiösa grupper som ogillades kunde beskrivas i stereotypiska termer av effeminisering, omåttlighet, irrationalitet, eller helt enkelt som "främmande". Även allvarigare anklagelser om ritualmord och kannibalism kunde riktas mot dem som avvek från de socialt accepterade kultiska uttrycken.

I volymens sista bidrag, "Nocturnal Rituals as an Othering Device", studerar Maijastina Kahlos attityder till nattliga kulthandlingar. Hon konstaterar att det i antiken fanns en lång tradition av misstänksamhet mot "nocturnal rites". Huvudproblemet bestod i att nattliga sammankomster kunde misstänkas för att användas i syfte att underminera den traditionella grekisk-romerska kulten och flera kulturer förbjöds också av myndigheterna. Även officiellt godkända nattliga kulturer kunde ådra sig kritik från etablissemangen, särskilt om både män och

kvinnor tilläts delta, som i fallet med Bacchus-kulten. De anklagelser som riktades mot dessa nattliga kulter innefattade bruk av magi, sexuell promiskuitet, människooffer och t.o.m. kannibalism och drabbade också kristna grupper, vars verksamhet innefattade nattliga sammankomster. Kahlos visar också att samma typer av anklagelser intressant nog kunde riktas mot traditionell grekisk-romersk religion och mot konkurrerande kristna grupper under perioden efter att kristendomen blivit statsreligion i Rom. Nattliga sammankomster sågs som ett hot mot det etablerade och civiliserade samhället oavsett hur det såg ut och mekanismerna för att hantera detta hot följde ungefär samma lagar under den kristna senantiken som under den romerska kejsarperioden, enligt Kahlos.

Den här volymen har många förtjänster, inte minst genom att läsaren får flera presentationer av de olika samhällsvetenskapliga teorierna, exempelvis social identitetsteori, som flera av författarna använder och genom det övergripande metodiska perspektivet, dvs. strävan att dekonstruera polemiken i källmaterialet. Volymens generella upplägg ger också en bra bild av utvecklingen olika religiösa identiteter i antiken: först i relationen mellan judar och "kristna", därefter under kyrkans konsolideringsperiod och slutligen i samband med majoritetskyrkans uppgörelse med traditionell grekisk-romersk religion och inom-kristna konflikter. När det gäller den tidigaste perioden hade emellertid analyserna sannolikt tjänat på en mer precis terminologi. Författarna använder nästan genomgående begreppen "Christian" och "church", för att referera till den tidiga Jesusrörelsen, vilket implicerar att man föreställer sig en homogen rörelse. Numera står det klart för allt fler forskare att man måste ta hänsyn till att rörelsen bestod av både Jesus-orienterade judar och Jesus-orienterade icke-judar, något som i hög grad komplicerar framväxten av en "kristen" identitet.

Emellertid, artiklarna är samtliga välskrivna och informativa och volymen som helhet utgör en värdefull introduktion till modern forskning om de identitetsskapande processer som pågick under antiken.

Magnus Zetterholm
Lunds universitet

Karin Hedner Zetterholm, *Jewish Interpretation of the Bible: Ancient and Contemporary*. Minneapolis, Minn.: Fortress 2012. xiv + 210 s. ISBN: 9780800697983.

Zetterholms bok bekräftar och visar på ett rikt illustrerat sätt hur Abraham Joshua Heschels uttalande "Judaism is based on a minimum of revelation and a maximum of interpretation" (6) fungerar i teori och praxis. Boken tar sitt avstamp i frågan kring varför vissa bud anses normerande – och andra inte – i judisk hermeneutik och tradition. Genom varje kapitel lyckas Zetterholm visa på spänningen mellan "commitment to the Bible on the one hand, and a considerable freedom in interpretation and adapting its meaning on the other" (2). Lösningen till detta återfinns i det judiska ledarskapets förståelse av mottagandet av Toran på Sinai och människans roll i interaktionen med Guds ord. Zetterholm visar på hur den rabbiniska traditionens tonvikt på människans roll i tolkningsprocessen, i antiken såväl som nutida judendomar, kan skapa ytterst kreativa och många gånger förvånande läsningar av bibeltexter.

Det första kapitlet "Continuity and Change in Rabbinic Judaism" behandlar just dessa saker, vilka illustreras i kapitlets inledning med en rabbinisk liknelse. Liknelsens kung ger sina två tjänare vete och lin att förvalta och dess poäng är att den tjänare som förvandlar råvarorna premieras över den som behåller dem såsom de är – den vise är en ständigt aktiv deltagare i bibeltolkningen för att göra orden till något användbart och relevant för varje tid. Zetterholm placerar sedan in denna tolkningstradition i dess historiska sammanhang för att förklara uppkomsten till metoden som en följd av templets fall och uppkomsten av rabbinisk judendom. Vidare presenteras här *aggada* och *halakha*, samt olika framväxande syner på den muntliga Torans ursprung och vikt.

"Tradition in the Making – The Mishnah and the Talmuds", kapitel 2, ägnas åt de rabbiniska texternas tillkomst, utveckling och redaktion, samt deras ömsesidiga relation(er). För nybörjaren är kapitlet en skatt för att lära känna den judiska litteraturen med kartor, tabeller och en guide för att förstå en talmudisk sida. En liten men värdefull detalj är förklaringen av verkens namn, såsom att det arameiska ordet *tosefta* betyder tillägg. För läsaren som söker mer fördjupning ges även detta här då Zetterholm jämför traditionella uppfattningar inom forskningen med nyare rön (såsom föreställningen om Mishna som från början

fixerad text till forskning om muntlig förmedling och redaktionen av Talmud) och lyfter upp ämnen som varit och är föremål för debatt (till exempel förhållandet mellan den babyloniska och palestinska Talmud). Vidare skildrar Zetterholm hur forskningen har ändrats i och med Neusner då allt mer fokus sattes på att diskutera de historiska figurerna bakom texterna och källornas eventuella användning för historisk rekonstruktion.

Från detta leds läsaren över till det tredje kapitlet "Rabbinic Biblical Interpretation – Midrash" som även diskuterar tolkningarnas bakomliggande faktorer. Zetterholm inleder, med att redovisa fyra grundantaganden om Bibeln, baserat på James Kugel, vilka således ligger till grund för rabbinernas hermeneutik och deras utgångspunkt i vad som uppfattas som problem i texten (textuella, teologiska, etc.). Midrashens uppkomst beskrivs som mötet mellan bibeltexten och rabbinen (med tillhörande ideologi) som fyller i luckor i texten för att göra den begriplig och meningsfull. Inte bara diskuteras här liknelsen som bibeltolkning, Zetterholm visar även tydligt hur rabbinska lagar, *halakha*, är bevarade i midrasher baserade på Bibeln för att ge dem auktoritet (till skillnad från lagar i Mishnah).

En av Zetterholms främsta styrkor i boken är det myckna citerandet och utgångspunkten i relevanta rabbinska texter, vilket i detta kapitel särskilt hjälper läsaren att följa med. Här följer en längre diskussion om Isaks bindande, *Aqedah*, för att visa på den nära kopplingen mellan exegetik och teologi i rabbinsk litteratur, vilket särskilt för den kristne läsaren är intressant läsning. Förutom att hävda Isaks villighet, menar rabbinerna att Isaks "död" hade en försonande effekt för Israel och traditionen tillskriver Isak rollen som påskalammet (*Jubileerboken*) och en martyr (*4 Mackabeerboken*) samt hur händelsen visar på ett framtida eskatologiskt skeende – ett andra exodus (*Exodus Rabbah*). Likheten med evangelierna leder Zetterholm till en diskussion om traditionens ursprung och menar att Jesu död troligen skall ses i ljuset av Isaktraditionen, men att Jesu död som försonande möjligtvis kan ha influerat den senare Isakberättelsen.

I det fjärde kapitlet, "The Jewish Character of the Early Jesus Movement", påpekar Zetterholm mycket riktigt att rörelsen till en början var inomjudisk och så bör förstås – även vad gäller Jesus och Paulus hermeneutik. Förutom en kort forskningshistorik inom Jesusforskningen (denna hade gärna fått utvecklas och uppdateras då E.P. Sanders visserligen var startskottet men mycket har hänt sedan hans

tid), leds läsaren till att se hur Toraläraren Jesu liknelser förstås klarare – och annorlunda – om de läses i en judisk kontext, och inte genom en senare antijudisk polemik. Genom rabbinska liknelser kan Jesu liknelser ursprungliga lydelse rekonstrueras, menar Zetterholm, som argumenterar för detta främst med hjälp av komparativa närläsningar av tematiskt liknande liknelser. Denna del är särskilt intresseväckande när Zetterholm framgångsrikt visar hur liknelserna är en nyckel till att förstå antik judisk-kristen polemik och maktkamp om "rätt" hermeneutik.

I sektionen "Paul – A First Century Jewish Theologian" presenteras den nya forskningen kring Paulus och vad som händer när man läser de paulinska skrifterna ur ett judiskt perspektiv. Zetterholm poängterar, mycket riktigt, hur viktigt det var för Paulus att skilja på Kristustroende judar och Kristustroende hedningar, och hur viktigt detta är för att förstå argumentationen kring Toran. För bokens syfte gör Zetterholm helt rätt i vad hon lyfter fram här, men jag hade önskat en mer nyanserad bild av den diversifierade Paulusforskningen. Dock vägs detta upp när Zetterholm visar på de många perspektiven som cirkulerade i urkyrkan på hur olika grupper faktiskt såg på varandra (jmf Didache och Apostladekretet) och hur judarna först med en hednadaminerad kyrka ansågs vara ett problem. Trots vissa brister bör ändå alla intresserade av den antika världen läsa detta kapitel.

Det sista kapitlet "Continuity and Change in Contemporary Judaism" tar ett kronologiskt hopp fram till modern tid för att visa hur olika judendomar idag har hanterat balansen mellan kontinuitet med det förflutna och anpassning till nuet. Efter en övergripande beskrivning av reformrörelsen, ortodox respektive konservativ judendom, skildrar Zetterholm hur dessa tre olika religiösa riktningar ser på uppenbarelse och religiös auktoritet i tolkandet av Bibeln. För att visa hur bibeltolkningen fungerar idag i praktiken väljer Zetterholm att fokusera på två väl valda frågor: homosexualitet (som talas om i Bibeln i förbjudet ordalag) och medicinsk etik (som Bibeln inte säger någonting om). Vid en eventuell framtida andra upplaga hoppas jag att detta kapitel kan få utvecklas ytterligare och uppdateras då mycket har hänt i dessa frågor.

Zetterholm lyckas briljant att visa på Torans 70 ansikten, dess orsaker och konsekvenser över tid. Den förvirring som många möter i frågor om judisk bibeltolkning skingras när man läser denna bok. De sistnämnda två kapitlen kanske framstår som märkliga i en bok som

denna, men förutom att de är viktiga delar av judisk hermeneutik, är det dessa delar som gör boken unik. Zetterholm är tydlig och strukturerad och skriver på ett inbjudande sätt, vilket också gör detta till en ypperlig bok att använda i undervisning. Varje kapitel är dessutom utrustat med vidare förslag till läsning och ett antal instuderingsfrågor, och avslutas med en ordlista som förstärker bokens didaktiska funktion.

Jag kan bara gratulera Zetterholm till en lyckad bok och varmt rekommendera att den läses och sprids.

Jennifer Nyström
Lunds universitet

Reidar Hvalvik & Karl Olav Sandnes (red.), *Early Christian Prayer and Identity Formation*. WUNT 336. Tübingen: Mohr Siebeck 2014. ix + 421 s. ISBN: 9783161535208.

Tanken bakom denna artikelsamling är att bön – dess innehåll, formuleringar och icke-verbala uttryck – är ett viktigt element i kristen identitetsbildning. Alla dessa tre aspekter av bön användes i den tidiga kyrkan för att forma kristen identitet gentemot omgivningen, både den judiska och den grekisk-romerska, men också i inomkristna debatter. Gemensam bön förenar, medan skillnader i ord och handling skapar och manifesterar olika gruppidentiteter. De flesta texter som analyseras i artiklarna är preskriptiva: vissa tankar och handlingar rekommenderas, andra motarbetas. Det är därför viktigt att göra metodologisk skillnad mellan texter och social verklighet – de tidigkristna teologernas syn på bön och de kristnas sätt att be i verkligheten var inte nödvändigtvis identiska. Jag lyfter i det följande fram några artiklar som visar på olika sidor av bokens tema.

Boken börjar med tre artiklar som leder läsaren in i temat. I den första, "Identity and Prayer", diskuterar Mikael Tellbe på vilket sätt sociologiska teorier om identitetsbildning – både när det gäller enkilda personer och grupper – kan vara nyttiga för studiet av utvecklingen av kristen identitet under de första århundradena. Identitetsbildning sker ofta i konflikter med "de andra". När det gäller den kristna identitetsbildningen, var det ofta fråga om diskussion och konflikt med den judiska identiteten. Detta syns t.ex. om man jämför judiska berakoth-

böner och kristna tacksägelseböner, eller användningen av psalmer. Det finns mycket gemensamt, och just därför måste man markera skillnaderna. Tellbe tar upp flera aspekter som även behandlas i andra artiklar: identitet och bön i förhållande till ritual, etnicitet, konflikt och gender.

Den andra artikeln av Larry Hurtado, "The Place of Jesus in Earliest Christian Prayer and its Import for Early Christian Identity", handlar om det som tidigt tydligast skiljde kristen bön från judisk: den mångfacetterade och centrala ställning Jesus hade i bönen. Den jordiske Jesus betraktades som den som undervisade om hur man skall be och gav exempel på detta. Den uppståndne Jesus förstods som den himmelska förbedjaren och advokaten, och även som mottagaren av böner. Jesus ansågs som grunden för bönen till Fadern: man skulle be i Jesu namn. Hurtado påpekar att denna ställning som Jesus intar var något nytt och utan paralleller i samtiden, och på det sättet grundläggande för kristen identitetsbildning.

I den tredje artikeln, "Praying with Outstretched Hands: Nonverbal Aspects of Early Christian Prayer and the Question of Identity", tar Reidar Hvalvik upp en viktig, men ofta förbisedd aspekt av bön: det icke-verbala. De yttre tecknen, dvs. när, hur och var man ber, visar vilken religiös grupp man tillhör. De kristna tog över en hel del religiösa bruk från Gamla Testamentet och från judendomen, men delade också vissa seder och bruk med sin grekisk-romerska omgivning. Därför är det viktigt att inte enbart studera vilka seder som var vanliga hos de kristna utan också vilket innehåll de gav åt dessa. Ett intressant exempel är detta att vända sig mot öster när man ber. Tertullianus berättar att utomstående hade tolkat denna sed som ett tecken på att de kristna dyrkar solen. Tertullianus förnekar detta, men samtidigt visar deras missförstånd att det var helt möjligt att tolka denna sed så, dvs. själva seden skiljde inte de kristna från övriga människor. Viktigt var alltså tolkningen. Hvalvik diskuterar olika alternativ för ursprunget till denna sed, och ser den bästa förklaringen hos Kyrillos av Jerusalem och Ambrosius, som vittnar om att i samband med dopet, vände sig de som skulle döpas mot väst för att avsäga sig djävulen, och till öst för att bekänna Kristus, d.v.s. att väderstrecken symboliserar olika makter. Även Melito, Justinos och Origenes vittnar om att Kristus förknippades med öst och solens uppgång. Bakgrunden är den kristologiska tolkningen av Sak 6:12, Mal 4:2 och Num 25:17, vilket riktar tankarna till den eskatologiska tiden

och Kristi *parusia*. Hvalvik föreslår även att nytestamentliga bönerop som *maranatha* (1 Kor 16:22, Didakhe 10:6) och "Kom Herre Jesus!" (Uppb.22:20) förutsätter att de bedjande hade sina ansikten vända mot öst som symbol för att de väntade på Kristi ankomst. Hvalvik tar upp flera andra seder och bruk som tydligt visar på arvet från judendomen och/eller inflytande från den grekisk-romerska omgivningen, men också viljan att markera skillnad till dessa båda.

Därefter följer i bokens andra del fem artiklar som gäller bön i Nya Testamentets skrifter. Dessa bildar en nödvändig bakgrund till utvecklingen efter Nya testamentets tid som återfinns i bokens tredje del: Karl Olav Sandnes: "The First Prayer: Pater Noster in the Early Church", Hans Kvalbein: "The Lord's Prayer and the Eucharist Prayers in the Didakhe", Reidar Aasgaard: "'What point is there for me in other people hearing my confessions?' Prayer and Christian Identity in Augustine's Confessions", Anastasia Maravela: "Christian Praying in a Graeco-Egyptian Context: Intimations of Christian Identity in Greek Papyrus Prayers", Niclas Förster: "Prayer in the Valentinian Apolytrosis: A Case Study on Gnostic Identity" och Glenn Wehus: "'Bring Now, O Zeus, What Difficulty Thou Wilt'. Prayer and Identity Formation in the Stoic Philosopher Epictetus."

Karl Olav Sandnes studerar i sin artikel tolkningen av Fader vår och dess förhållande till dopet hos Tertullianus och Cyprianus samt diskuterar spår av detta i tidigare texter. I *De oratione* behandlar Tertullianus både innehållet i Fader vår och seder och bruk runt bönen. Båda är viktiga: judarnas sätt att tvätta händerna före bön tolkas exempelvis som ett tecken på att deras händer förblir orena hur ofta de än tvättar dem, medan de kristnas händer är rena – här kopplas Fader vår samman med dopet. Också innehållsligt är de kristnas bön något nytt i jämförelse med judarna: ordet *novus* nämns sju gånger i inledningen av traktaten. Fader vår är enligt Tertullianus en sammanfattning av hela evangeliet, och i alla hänsyn något mer än böner under Gamla Testamentets tid, även om redan de var effektiva. De som ber Fader vår kallar sig därför *veri adoratores*. De kristna ber denna bön eftersom Herren har gett den och även bett den själv, det samma gäller rätten att kalla honom Fader. Även i *De baptismo* poängterar Tertullianus dopets betydelse: då kommer människan in i en gemenskap av bedjande bröder och får rätt att kalla Gud sin Fader. Cyprianus, i *De Dominica Oratione*, betonar den kollektiva och gemenskapsbildande karaktären hos Fader vår. Även Cyprianus

menar att genom dopet får man rätt att kalla Gud "Fader", och använder detta emot judar. För både Tertullianus och Cyprianus är det *Filius Dei* som ger människor möjlighet att bli *filii Dei*.

Sandnes vill inte påstå att Fader vår alltid hörde till dopliturgin, men ger ändå bevis för denna praxis. I *Den apostoliska traditionen* 21.25 sägs att dopet ger de nydöpta rätt att be tillsammans med de kristna, och i 1 *Apol.* 61–66 säger Justinus att den nydöpte får del av gemenskapen mellan de som ber tillsammans, men ingendera säger klart att det handlar just om Fader vår. I *Didache* 7–8 är däremot denna koppling synlig. Det är sannolikt att ordningen i *Didache* – dop, Fader vår efter dopet, och eukaristi – återspeglar denna böns plats i tidigkristen identitetsbildning. Fader Vår är ett privilegium som erbjuds först till den nydöpte. Sandness diskuterar även frågan om relationen mellan text och verklighet: även om de nydöpta bad denna bön för första gången efter dopet, är det sannolikt att de på något sätt bekantade sig med den redan tidigare.

I Augustinus texter syns en markant strävan till att formulera kristen identitet, både för den enskilde (framförallt honom själv) och för hela kyrkan. Reidar Aasgaard analyserar i sin artikel den text där detta är som tydligast, i Augustinus *Bekännelser*. Denna bok är i sin helhet skriven som en form av bön – och detta har betydelse, texten skulle inte vara densamma om Augustinus hade skrivit den i vanlig form. För det första presenterar Augustinus sitt liv i dialog med Gud, där Gud är en person, och inte en sak. Den kristna identiteten byggs i kontakt med Gud. För det andra tar Augustinus samtidigt med sina läsare, de kristna, in i sin bön. Augustinus undervisar sina katekumener och församlingsmedlemmar om börens yttre former, tid, plats, osv. men det centrala är innehållet. I bönen tas det hänsyn till livets alla dimensioner, tankar, känslor, förmimmelser och sociala relationer; allt detta skapar identitet.

Redaktörernas slutkapitel "Prayer and Identity: Attempts at a Synthesis" lyfter fram centrala resultat. Det har visat sig att bön är ett viktigt element av tidigkristen identitetsbildning. Även om texter om bön och bön i det riktiga livet inte är identiska, finns det ett samband mellan dem: texter om bön vill skapa och förstärka kristen identitet både inom den egna gruppen och gentemot de utomstående. Speciellt gäller detta separationen mellan kristna och judar ("Parting of the ways") som en del forskare velat datera väldigt sent. Artiklar i denna volym visar att bönetexter och texter om bön väldigt tidigt poängterar

skillnader mellan kristna och judar, vilket visar på dels att kontakter med judar och judiska traditioner fanns där, och dels att de som hade som uppgift att undervisa medvetet ville bygga en kristen identitet skild från den judiska.

Early Christian Prayer and Identity Formation ger en mångsidig bild av sitt tema. Den ger också en bra metodologisk grund och inspiration för vidare arbete. Det vore intressant att utveckla detta projekt på ett ännu bredare utbud av texter från den patristiska perioden t.ex. genom att behandla flera bönetexter från 200–400-talen, speciellt från den grekiska och syriska miljön, samt flera texter som återspeglar bön och identitetsbildning utanför storkyrkan. Boken avslutas med tre nyttiga indices.

Anni Maria Laato
Åbo Akademi/
Helsingfors universitet

Filip Ivanović, *Love, Beauty, Deification: The Erotic-Aesthetic Soteriology of Dionysius the Areopagite and Maximus the Confessor*. Dokt. avh. Norges tekniska och naturvetenskapliga universitet. Trondheim 2014. ISBN: 978-82-326-0634-4 (tryckt vers.); 978-82-326-0635-1 (elektr. vers.).

The thesis by Filip Ivanović's is a monograph on three basic concepts in the writings of two late antique Christian authors, the unknown author of the early sixth century corpus of texts attributed to Dionysius the Areopagite, and the works of Maximus, known as the Confessor, a seventh century Byzantine monk and scholar. The work is based on a study of their works as they have come down to us with a focus on their use of the concepts of love, beauty and deification. The thesis consists of an introduction, two substantial chapters, one on each of the authors treated and a conclusion. In the introduction Ivanović presents his aim, to "explore the most important feature of Dionysius' and Maximus' thought, identified as their doctrine of deification", a doctrine the author sees as "the peak of Christian soteriological speculation". Acknowledging that this doctrine has already been thoroughly investigated in previous scholarship Ivanović adds that he also offer insight into its relation with two other aspects identified as "erotology" and aesthetics and conceptualized as love and beauty. He

briefly introduces the two authors and three concepts studied, and gives a short presentation to previous research to which a lengthy excursus on scholarship of the identity of the author of the Dinosian corpus is attached. The major part of the thesis are the two chapters on the two corpora studied, both subdivided into one subchapter on each of the concepts of love, beauty and deification, moving from analysis of the words used to questions about ecclesiology and epistemology. The conclusion gives a synthesis of the two main chapters in which the views of the two authors are harmonized.

Ivanović's study is overall well-organized and well-written, demonstrating a sound knowledge of primary sources and a reasonable but somewhat limited engagement of major secondary studies on the themes of love, beauty, and deification in Dionysius and Maximus. The author shows how these themes are deeply integrated in both writers, and gives ample evidence of how "erotology" and ethics inform both writers' respective visions of the mystery of deification. Ivanović explores the classical Platonic and Neoplatonic backgrounds of *erôs* and beauty. The thesis is, however, weak in references to antecedent patristic sources for Dionysius and Maximus, in particular the Cappadocian Fathers and certain key sources in the Syrian and Greek ascetical traditions (e.g. Evagrius Ponticus). Certainly in the case of Maximus, there is a broad retinue of Greek patristic sources informing his teaching on deification.

The dissertation is more descriptive than analytical, setting out themes without identifying critical research questions that would help to show how Ivanović is pressing toward fresh perspectives of his own. His analysis unfortunately tends to default to secondary studies that have already illuminated various features of the themes at hand. His habit is to identify the resonances and downplay the dissonances between Dionysius and Maximus, and the overall tone of the thesis is more eulogistic than heuristic. The author is clearly defensive of holding to classic Eastern Orthodox perspectives on the subject matter and pays too little attention to Western perspectives that might pose problematic questions. There may be advantage in treading ground already trod, minimizing the risk of proffering new ideas on the material or of overstating one's own case, but the downside is a lack of boldness and a clear presentation of Ivanović's own thinking on the material. The conclusion of the thesis, though synthetically helpful and well-written, rehearses conclusions already made in the antecedent chapters

and does little to press the reader to new insight or to indicate how the scholarship on Dionysius and Maximus has been advanced by Ivanović's own work.

Ivanović candidly admits his dependence on current translations (French and English), and suggests that he has an eye to the Greek text but that his purpose is not to provide new translations. That said, there are definitely liabilities to this approach. For example, in committing to Luibheid's translation of the Dionysian Corpus, he only references the old edition in Migne's *Patrologia Graeca* vol. 3, with no reference to the newer critical edition of Dionysius by B. Suchla, G. Heil, and A. Ritter in *Patristische Texte und Studien* vols. 33 and 36. In addition, there is little if any indication of analysis of extended passages of Greek, as the Greek is normally cited by individual words. In fact, some of the thesis relies too heavily on a kind of "word study" approach (e.g. different words for "beauty") which, while useful for lexical purposes, runs the risk of undermining analysis of the linguistic dynamism and polyvalence of writers like Dionysius and Maximus. Certainly for both, "beauty" and "aesthetics" are much too broad in scope to be captured by a fixed nomenclature.

Ivanović's initial review of secondary literature in the Introduction is quite cursory. He rarely, moreover, takes issue with his secondary sources, often letting them make his point for him, and avoiding extended engagement with them. His brief reference to von Balthasar's *The Glory of the Lord*, for example, suggests that he does not really grasp what von Balthasar is doing in the chapter on Dionysius, which is not surprising if he has not read the first volume of that series. One of the few times he enters into debate is on the free will of God where he engages with Torstein Tollefsen (pp. 52–7). His critique of Tollefsen's more cautious opinion is nonetheless unsatisfactory and seems to rely on a preconceived opinion on what needs to be the orthodox view. In the section on deification in Maximus, it is hard to distinguish Ivanović's view from those of Thunberg and Larchet.

All the while, however, there are some real flashes of insight in the thesis that are worthy of being enhanced. The whole issue, for example, of the interconnection of *erôs*, beauty, and ethics would have been a worthy focus in its own right, and Ivanović provides some important analysis of this interrelation. It is as if Ivanović, in desiring to be thorough (an honourable goal), and to show his grasp of the complexities of Dionysian and Maximian theology, does not pursue

his most promising contributions in more depth.

Although not a brilliant thesis, great work has gone into it; the expository passages are generally reliable, and there are passages where the descriptive is transcended in insights of interest. The strength of the thesis lies in the analysis of how the three crucial themes in each author are related to one another and the insights gained by this. The main weakness is the lack of a clear research issue as a progress from previous scholarship.

Samuel Rubenson
Lunds universitet

Ståle Johannes Kristiansen, *Avdekning og tilsløring. Dionysius Areopagitas symboltenkning og Jean-Luc Marions ettermoderne kunstfilosofi*. Dokt. avh. Universitetet i Bergen 2014. 269 s.

Det händer att man misstänker att en eller annan författare tagit intryck av Dionysios Areopagitas svindlande beskrivningar av de himmelska hierarkierna och våra mänskliga möjligheter att gestalta de himmelska väsendenas ständiga lovsjungande rörelse inför Guds tron. Ibland besannas misstankarna, som i fallet med den tyske modernisten Hugo Ball, dadaismens skapare, som låtit veta att det är Dionysios Areopagitas initialer som ljuder i *dada*. Att Hjalmar Gullbergs dikt med omkvädet "Om änglarnas liv, om tjänsten hos Gud / en lovpsalm, en botgörarsång" (1942) inspirerats av Dionysios är likaså väl belagt. Det är en misstanke av just det här slaget som utgör huvudtesen för Ståle Johannes Kristiansens avhandling om Dionysios Areopagitas senantika, kristna symboltänkande och den franske tänkaren Jean-Luc Marions postmoderna konstfilosofi, och även i det här fallet har beroendeförhållandet kunnat styrkas.

Kristiansen anlägger ett tvärvetenskapligt perspektiv i skärningspunkten mellan konsthistoria (eller snarare den visuella kulturens historia), teologi och filosofi. Samtidigt är avhandlingens inriktning idé- och verkningshistorisk genom att den söker utröna hur centrala begrepp och föreställningar har utvecklats från antiken till vår tid. Man skulle också kunna säga att apofatisk teologi här möter fenomenologi, eller att det som här formuleras är en teologisk estetik med historisk kontinuitet. En sådan bredd i anslaget förefaller vara riktig

och nödvändig med tanke på komplexiteten hos de källtexter som studeras: *Corpus Areopagiticum*, som troligen tillkommit på 520-talet och fått sitt namn av att tillskrivas Dionysios Areopagita, samt Marions rika författarskap, där *The Idol and Distance* (2001; fr. 1977) och *The Crossing of the Visible* (2004; fr. 1991) står i förgrunden för undersökningen.

I rubriken används två gånger det lilla ordet 'och', som här blir mycket meningsfullt. Det gör att motsatsparet "avdekning og tilsløring" binds ihop till ett samtidigt skeende i stället för att framställas som en rörelse mellan två poler, och det är denna samtidighet som Kristiansen gjort till sin uppgift att undersöka. Dessutom uttrycks genom underrubrikens 'och' det möte mellan två omfattande tanke-system som sker genom att studien förmår överbrygga såväl stora tidsavstånd som kulturella skillnader.

Avhandlingen består av en informativ inledning samt två jämnstora delar, där den första tar upp Dionysios Areopagitas förmoderna symboltänkande, något som inte tidigare studerats med fokus på spelet mellan just "avdekning og tilsløring". Den här delen skulle också kunna fungera fristående, som en läsning och analys av *Corpus Areopagiticum*, där inte enbart avsnitten om de kyrkliga respektive himmelska hierarkierna tas upp, utan även det viktiga nionde brevet. Men avhandlingens syfte är ju ett annat: att leda fram till Marions användning av dessa texter. Den andra delen behandlar därför Marions postmoderna konstfilosofi, främst i *The Crossing of the Visible* (kap. 10), medan det tidigare endast varit Marions religionsfilosofi som belysts. Att se innebär här enligt Marion att ta emot 'det som ger sig självt att bli sett'. Överlag ges här många utredningar av de filosofiska och teologiska grunderna för de båda tankevärldarna som i sig är intressanta och värdefulla.

Men Kristiansen lyckas också besvara den fråga som är avhandlingens fokus, nämligen hur *Corpus Areopagiticum* influerat och präglat Marions konstfilosofi i *The Crossing of the Visible*, även om Marion själv där aldrig uttryckligen refererar till Dionysios Areopagita. Att det föreligger en sådan influens framgår i avhandlingens konklusion (kap. 11), där de av Dionysios teologiska insikter som är mest relevanta för Marions studie lyfts fram: för det första Dionysios teologi om "et skille" eller ett avstånd (gr. diastema) mellan det skapade och det oskapade; för det andra Dionysios förståelse av förhållandet mellan det osynliga och det synliga; och för det tredje Dionysios symbol-

tänkande som tar sig uttryck i ett dialektiskt spel mellan "avdekning og tilsløring" (248). Dionysios Areopagitas skrifter utgör därför – men, märk väl, på ett fördolt vis – en av Marions källor för *The Crossing of the Visible*.

Det är genom att fokusera på just fenomenet "avdekning og tilsløring" hos de båda tänkarna som Kristiansen kan ta ett närmast kongenialt grepp på materialet, ett grepp som visar sig fungera inte bara vad gäller texternas innehåll utan även på metod- och metanivå: avhandlingens syfte är ju att visa (avtäckta) att Dionysios Areopagita på ett fördolt ("tilsløret") vis utgör en av Marions källor för *The Crossing of the Visible*, och även metodiskt sett bygger framställningen på en växelverkan mellan avhandlingens två delar. Möjligen kunde här ytterligare en effekt utvunnits, eftersom både Dionysios Areopagita och Marion skriver på ett medvetet osystematiskt sätt, som Kristiansen uttrycker det (41), genom att växla mellan filosofiska och mer mystisk-teologiska passager. Marions text karakteriserar han till och med som exalterad, och han understryker att Dionysios gärna använder mycket konkreta exempel. Nu åligger det givetvis en avhandling att vara redogörande och systematisk, men jag vill ändå mena att det kunde varit möjligt att se de här texternas osystematiska form, liksom Dionysios strävan efter det konkreta, som litterära och retoriska grepp eller som estetiska praktiker, som inte nödvändigtvis måste brytas upp och systematiseras i idéer och begrepp för att bli möjliga att studera. Kanske är det till och med så att just den osystematiska formen utgör ytterligare en förbindelselänk mellan Marions *The Crossing of the Visible* och *Corpus Areopagiticum*?

Vad gäller det viktiga begreppspar "avdekning og tilsløring", så görs det redan i avhandlingens inledning klart, att det inte hämtats från vare sig Dionysios eller Marion. Det anknyter i stället till Heideggers sanningsbegrepp, *aletheia* (25), som hos Heidegger dock snarare innebär en process, där det varande träder fram "i sitt varas oförborgadhet" (Konstverkets ursprung, Daidalos 1987, s. 30), än det samtidiga skeende som Kristiansen studerar. Här skulle det varit önskvärt med större precision, så att nyanskillnader i terminologin hade gjorts produktiva för studien.

Något liknande kan sägas i fråga om symbolbegreppet, som är viktigt i avhandlingens första del. I *Corpus Areopagiticum* används gärna uttrycket symbol, det står utom allt tvivel. Men trots att här ofta också förekommer uttryck som avser typer (i typologisk mening),

bilder, likheter och olikheter, inte minst i sammansättningen 'olika likheter', blir det i avhandlingen främst symbolen som får täcka upp för hela spektrat av möjliga teckenrelationer. Då det sägs i avhandlingen att "Kristus är det egentlige symbolet i Dionysius' symboltenkning" (100) blir det tveksamt om Dionysios själv skulle hålla med om en sådan närmast ikonoklastisk formulering. Skulle man önska någon ytterligare teoretisk grund för avhandlingen kunde det därför vara semiotik eller kanske medieteorin; det senare för att klargöra i vilket avseende Dionysios ser symbolerna som unika "medier" (248), eller vad som avses då Kristus framställs som "mediator" (99).

Med detta sagt ska det framhållas att Kristiansens analys förredömligt redogör för och nära ansluter till den tidigare forskningen – för Dionysios främst Paul Rorem och Eric Perl, för Marion Christina M. Gschwandtner och Tamsin Jones, men alldeles särskilt framträder Hans Urs von Balthasar som en viktig samtalspartner. Samtidigt är avhandlingsförfattaren noga med att precisera vad den egna studien bidrar med till diskussionen. Vad gäller Marion, så färdigställdes avhandlingen medan dess föremål fortsatte skriva nya böcker, och det var givetvis omöjligt för Kristiansen att hinna ta ställning till Marions senaste arbete om den franske realistiske 1800-talsmålaren Courbet (2014).

Att avhandlingen på det här viset utifrån en senantik text med kristna förtecken uppmanar oss till fortsatta utforskningar av samtida religions- och konstfilosofi och teologisk estetik hör till dess stora förtjänster. Denna studie är utan tvivel ett dristigt företag, där författarens engagemang utmanar också läsaren att våga närma sig komplexa fenomen som bygger på rörlighet, växelverkan och samtidighet. Den förtjänar att nå en större läsekrets än den skandinaviska.

Helena Bodin
Stockholms universitet/
Newman institutet, Uppsala

Derek Krueger, *Liturgical Subjects: Christian Ritual, Biblical Narrative and the Formation of the Self in Byzantium*. *Divinations: Rereading Late Ancient Religion*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2014. 328 pp. ISBN: 9780812246445.

In one of the stories preserved in the seventh-century *Miracles of Artemios*, it is recounted how a cantor at the Church of John the Baptist in Constantinople spent 52 consecutive years “from a tender age” singing the hymns of the celebrated sixth-century hymnographer Romanos at the weekly Night Vigils. How performers such as this cantor (by Krueger aptly described as a “Byzantine Everyman”) and their liturgical practices shaped and influenced how “Byzantine Christians came to view themselves through the liturgy” in the period from the sixth to the early eleventh century, is the subject of Derek Krueger’s *Liturgical Subjects*. This volume collects revised versions of Krueger’s previously published studies on the subject from the past decade (2006–2014). Chapter seven has not appeared elsewhere. While a wide range of sources is discussed by Krueger, the hymnography of the period receives the most attention.

Adopting a modern critical approach, Krueger quotes fellow scholar Patricia Cox Miller’s description of the self as “a construct, the product of systems of cultural convention”, and these cultural discourses “provide models or paradigms that are used to classify or represent that culture’s understanding(s) of ‘selfhood’”.

Scholarship on the development of the introspective Christian conscience and the pre-modern Christian self has, as Krueger sees it, confined itself almost exclusively to the Latin West, taking its cue from the towering figures of Augustine and Paul, or, as did Michel Foucault, sought to posit the origins of the formation of Christian conscience (linked to obedience and introspection) in Late Antique monasticism, whence it later spread to the Western laity in the form of “technologies of the self”, viz. the sacrament of confession and penance. Krueger states that “the history of the Christian self has bypassed or ignored Byzantium”, and consequently shifts his attention not only to the East, but mainly to the lay population as opposed to the monastics. Herein lies a major shift, which also presents Krueger with the challenge of available sources, as access to the interior religious lives of the lay population in this period presents a challenge unto itself: In contrast to the vast spiritually-oriented monastic literature, lay people have left few traces and only “rarely speak in their own voices about themselves”. Krueger turns to liturgical texts (hymns and prayers) as a source for understanding the Byzantine lay person’s self and explores, based in particular on close readings of the major original compositions of the age, how liturgy served as a mechanism to form the interiority of the

self. Within Byzantine society, this liturgical self was only one of many contending selves, yet, Krueger argues that the liturgical self “had the greatest impact on Byzantine Christian self-conceptions across society”. Krueger focuses his attention on the innovative works of the period; especially the *kontakia* of the sixth-century poet Romanos the Melodist, the *Great Canon* of the Damascus-born hymnographer Andrew of Crete (born c. 660), alongside the works of the poetess Kassia (born c. 810) and the hymnal *Triodion* for the Lenten season composed in the Stoudios monastery in the ninth century.

In his discussion of the sixth-century Romanos the Melodist, one of the greatest Christian hymnographers of all time, Krueger examines how the “I” of the hymns’ first-person speeches “engages in introspection and divulges its interiority”, which proffers a pattern of self-understanding for the urban crowd of congregants, who (likely) joined in the refrain as they attended the Night Vigils for which Romanos composed many of his hymns.

The majority of the liturgical texts discussed in *Liturgical Subjects* were composed for use in the Patriarchate of Constantinople during the extended Lenten period, when a “temporary monasticism” (as Krueger puts it) was imposed on the Byzantine laity. In these texts, the worshippers encounter a succession of Biblical characters faced with Christ as repentant sinners who reflect on their all-too-human condition. These poetic passages, quoted at length, will surely strike a contemporary reader as intensely emotive and remarkably modern in their probing of the self. Reconstructing the interior monologues of biblical characters by way of “speech in character” (*ethopoeia*) is another technique employed by Romanos, which offers Krueger the opportunity to dwell on the creation “the poetics of the Christian self”. These speeches vastly expand the few words uttered by these minor characters in the Bible, both in the form of monologues and as interior reflection. As the lay congregant enters the mind of the character and shares their pensive reflections, the worshipping “I” is shaped as a repentant Christian self.

Krueger thus suggests that Romanos creates a pattern for introspection intended as a variation on a idealized Christian ethos, progressing from self-understanding to compunction and repentance. The self that matters in Romanos’ compositions is “the self as suppliant”, deeply introspective and conscious of sinfulness in relation to God. The hymns, then, discloses how the liturgical voice “thought they

should be present to themselves, understanding themselves as biblical subjects", modelled on the interiority of ideal types, cast in the hymns and their self-reflective language. The Byzantines' sinful selves, then, "proceed "from a parallel exegesis of Bible and soul", as imperfect humans intertextually related to Romanos' portrayal of humankind as ideally consisting of penitent and redeemable sinners. Reflecting on the possibility to trace an increased tendency towards introspection in the texts during the five centuries under discussion, based on the works of Romanos, Andrew of Crete, the poets of the Stoudios monastery and the poetess Kassia, Krueger (wisely, in my opinion) ascribes the varieties to the dynamics of literary genres and hymnography in this period. It is noteworthy that the manifold expressions of the selves in the texts of Romanos and Andrew (and surely others) co-existed in Byzantine liturgy throughout much of the period; as the *kanons* of Andrew of Crete were heard during the Morning Prayers, Romanos' *kontakia* were chanted during the Night Vigils. The vastly influential Romanos no doubt "cast a long shadow" over later hymnographers.

Theologically, the triad of sinfulness, guilt and repentance permeate these compositions, predominantly performed during Lent and Holy Week. As Krueger notes, "Byzantine Orthodox guilt looks different from Catholic guilt", and the Byzantine conception of human sinfulness remained unaffected by Western (Augustinian) concepts of original sin. In his conclusion, Krueger rightly stresses the need to disavow any notions of these concepts as being anything else than cultural products, and readers interested in comparative perspectives should look elsewhere. The history of "Christian" subjectivity, then, cannot be modelled on any trans-historically valid "Christian" theology. In more ways than one, Krueger shifts his readers' attention eastward.

In a brief final chapter, Krueger turns to the world of monasticism proper, and the interior monologues composed by Symeon the New Theologian preserved in his *Cathetical Discourses*, where Symeon's reflections on the ascetic practices to shape the interior formation of monastics are discussed, where "collective and individual rites converge to produce a proper interiority" for the monastics.

Eastern monasticism's importance "for the history of Byzantine subjectivity cannot be underestimated", as Krueger notes with reference to Foucault and modern scholarship on the monastic movement in general (Krueger's two closing chapters on the Stoudite reform

of the ninth century and Symeon the New Theologian deal with monastic subjectivity in particular). Even so, Krueger argues that the indigenous Byzantine reflections on the formation of the monastic self remains largely ignored in the broader discussion of the development of the Christian subjectivities.

While the subject of the interdependence between the formation of lay and monastic selves is not dealt with at length, the complex relationship between the two perhaps lies at the heart of understanding Byzantine concepts of self. Krueger repeatedly points to how these two spheres influenced each other and how their "models of the self often converged", with a view to shaping laity as well as monastics into idealized Christian subjects. As two distinct systems, lay and monastic liturgies occupied different realms in Byzantine society. The ritualization evident in forming monastic selves were also at work in lay worship, as what Krueger refers to as Romanos' "monastic epistemologies of the self" were disseminated throughout the Lenten period and beyond, and the use of the *Triodion* of the Stoudite monastery, originally compiled by and for monastics, "came into use in lay cathedrals and parishes as well". Krueger's study attempts to bridge the gap between lay and monastic subjectivities, as he shows how closely intertwined they were in shaping Byzantine selves from the time of Romanos the Melodist onwards.

Krueger recognizes that how Byzantines understood themselves will forever remain elusive. However, the vast corpus of liturgical poetry "offered templates telling Christians who they were in relation to God, each other, the church and the state". Liturgy provides the lens through which the formation of the lay congregants' self-understanding is refracted. Krueger thus moves beyond the confines of the monastery and extends the boundaries for the exploration of the Christian self to Byzantine society as a whole, in which "liturgy provided scripts for a savable self" to monastics and laity alike. He concludes that an introspective conscience emerged in Byzantium, mediated and shaped by liturgical practices embedded within a specifically Byzantine theological discourse expressed in hymnography and prayer. Krueger's book provides fresh perspectives on the formation of the "Christian" self, as seen from the shores of Bosphorus.

Magnus Halle
Lunds universitet

Legenden om Barlaam och Joasaf. Översättning Barbro Styrenius. Skellefteå: Artos 2014. 287 s. ISBN: 978-91-7580-708-9.

Genom Barbro Styrenius förtjänst har den långa bysantinska legenden om Barlaam och Joasaf blivit översatt från grekiska till svenska. Bokförlaget Artos har givit ut tolkningen i ett smakfullt grönt omslag med en medeltida bild som föreställer prinsen Joasafs möte med en tiggare. Just denna scen har legenden gemensam med Buddhas liv, och Per Beskow skriver i sin utmärkta men lite korta inledning att namnet Joasaf kommer från en felläsning på arabiskan av namnet Budasaf, som svarar mot bodddhisattva på sanskrit.

Relationen till den buddhistiska ursprungsmyten är förstas ett skäl till att läsa denna text, men det finns fler. Legendan är en välskriven, spännande och rik saga om den indiske prinsens Joasafs väg till kristendomen och sedermera till ett liv som eremit. Man kan säga att berättelsen utspelar sig mellan två poler, dels det indiska hovet och dels munkarnas öken. Även om handlingen till största del består av flera på varandra följande hovintriger, där de färgsprakande karaktärerna lurar varandra med sina rävspel, finns hela tiden öknen som berättelsens motpol. Det är i öknen de förföljda munkarna lever sina liv och därifrån kommer också handlingens andre huvudperson, eremiten Barlaam. Han kommer till hovet förklädd som köpman eftersom Joasafs far, kungen, inte bara vill undhålla sin son det onda som sker i livet – utan också den farliga attraktion som den asketiska kristendomen utgör.

Förklädnaderna är många i legenden, och persongalleriet innehåller bland andra en hednisk trollkarl, en illa tilltygad ordläkare och en samling jungfrur som frestar prinsen genom att låtsas vara kristna. Dramat handlar om kristendomens vara eller inte vara, och bland ämbetsmännen vid det hedniska hovet finns både de som måste dölja sin kristna tro och de som luras att vara munkar för att avslöja de andras tro.

En stor del av legenden består av dialoger, eller snarare övertalningsförsök, där bibelcitat, berättelser och försvarstal från en mängd andra äldre källor vävs samman till en komplex litterär väv. När den falske Nachor låtsas argumentera för kristendomen gör han det exempelvis med argument hämtade från Aristides apologi, en text från 100-talet e.Kr. Referenser finns till både *Vita Antonii* och diverse furstespeglar. Sammantaget skapar denna rika polyfoni av röster och

traditioner ett körverk värt att lyssna till för både forskaren och den mer allmänt intresserade.

Andreas Westergren
Lunds universitet

Ellen Muehlberger, *Angels in Late Ancient Christianity*. Oxford: Oxford University Press 2013. x + 279 s. ISBN: 978-0-1993193-4.

I denna bok gör Ellen Muehlberger ett välkommet försök att sätta änglar på kartan över väsentliga ämnen att studera i sin egen rätt i forskningen om senantik kristendom. Muehlberger söker åskådliggöra hur olika föreställningar om änglar genomsyrade och präglade antik kristendom på så centrala områden som asketism, bibeltolkning, kristologi, celibat, dygdförvärvning, uppenbarelse och andlig urskiljning, och inte minst hur diskurser om änglar inverkade på auktoritetsförhållanden inom olika kristna grupper. Muehlberger visar även hur olika läspraktiker formade olika sätt att tänka om änglar, liksom hur olika sätt att föreställa sig änglar påverkade de sätt kristna under senantiken läste de Heliga Skrifterna.

Muehlberger motiverar sitt studium med att moderna historiker tenderat att se tidiga kristnas tankar om änglar som något enhetligt och oföränderligt, med Skriften som enda inspirationskälla. *Angels in Late Ancient Christianity* utmanar denna bild och söker visa på skillnader och utveckling i kristet tänkande om änglar, särskilt under det århundrade då kristendomen blev laglig i det romerska imperiet. Muehlberger påpekar också att forskningen har haft en benägenhet att okritiskt anamma genren angelogi för att strukturera tidiga kristnas tankar om änglar, trots att genren inte uppstår förrän i slutet av studiets epok.

Angels in Late Ancient Christianity är en revision av Muehlbergers doktorsavhandling. Den är skriven från ett kulturhistoriskt perspektiv. Muehlberger undersöker två olika sätt att vara kristen i senantiken och hur dessa påverkades av diskurser om änglar. Det ena sättet kallar hon *cultivation* och det andra *contestation*. *Cultivation* återfinns primärt i en asketisk kontext och syftar på den kristne individens utveckling och återvändande till det gudomliga. *Contestation* återfinns i konfliktsituationer, oftast i urban miljö och utmärks av "the wielding of

power by means of skilful persuasion" (15).

Det källmaterial Muehlberger analyserar är genremässigt varierat: brev, apologier, systematiskteologiska verk, katekeser, predikningar, biografier och en angelogi. Gemensamt för dem är dock att deras författare var inbegripna i en kontext präglad av *contestation* eller *cultivation*. Bland dem kan nämnas exempelvis Augustinus av Hippo, Evagrius av Pontos, Gregorios av Nyssa, Athanasios av Alexandria, Antonios av Pispir, Shenoute av Atripe, Johannes Chrysostomos, Kyrillos av Jerusalem, och Pseudo-Dionysios.

Boken består av en introduktion, sex kapitel och en slutsats. I det första kapitlet låter författaren Evagrius av Pontos och Augustinus av Hippo stå som arketyper för *cultivation* respektive *contestation*. Deras olika teorier om änglar åskådliggör även mångfalden i senantikt kristet tänkande om änglar. I kapitel 2 försöker Muehlberger visa hur Augustinus idéer om änglar var sprungen ur en exegetisk tradition där man föreställde sig änglar på nya sätt för att bevara koherensen mellan Skriften och utvecklande teologiska positioner. De läspraktiker som hon lyfter fram är dels en historisk läsning som ofta syftade till att lokalisera Kristus i den bibliska historien och en grammatisk läsning där fokus lades på enskilda ord och meningar. I kapitel 3 redogörs för den asketiska och akademiska miljö som format Evagrius och dennes tankar om änglar. Här behandlas arvet från kristna akademiska kretsar i Alexandria, präglade av filosofiskolornas uppfattning att en filosof kunde få vägledning av en gudomlig ledsagare. Den kristne asketen kunde få liknande hjälp av vad Muehlberger kallar "a companion angel" (t.ex. 117). Hon fortsätter i kapitel 4 att visa hur traditionen om "companion angels" även influerat personer som exemplifierar kategorin *contestation*, och återfinns i Athanasios av Alexandrias *Antonios Liv* och Gregorios av Nyssas *Mose Liv*. Kapitel 5 behandlar hur tänkesätt som var formade av kristna indragna i *contestation* påverkade asketiska gemenskaper i Egypten (dvs. som exemplifierar *cultivation*). Muehlberger argumenterar för att tanken på celibatet som ett sätt att leva som änglar hade fötts i urbana miljöer för att förklara och legitimerade asketens alternativa liv. Detta skapade en förväntan på det asketiska livet som också kom att präglade asketernas syn på sig själva. I det sista kapitlet flyttar hon fokus till 300-talets kateketiska undervisning och utforskar hur denna tränade de kristna att föreställa sig att änglar var närvarande vid de kristna ritualerna. Med Johannes Chrysostomos predikan och skrifter, menar Muehlberger, inträffar ett

viktigt skifte i den senantika kristendomen. Tidigare hade man föreställt sig att gudstjänsten avbildade en himmelsk gudstjänst, men nu föreställde man sig istället att änglar kom till jorden för att närvara vid den jordiska gudstjänsten. I den avslutande delen diskuteras Pseudo-Dionysios *Den Himmelska Hierarkin* som upphovet till angelogin som genre. Muehlberger menar att den historieforskning som har försökt att rekonstruera angelogier har missat att idéer om änglar i senantiken inte var universella, utan skapade i specifika lokala sociala kontexter. Slutsatsen följs av noter, en bibliografi och ett index över teman och namn med sidhänvisningar. Muehlberger förser även läsarna med en kontext och bakgrundsbeskrivning till de personer vilkas skrifter hon analyserar allteftersom de avhandlas.

Muehlberger behandlar änglar som ett kulturellt fenomen och som "products of religious imagination" (17). Hon problematiserar den moderna förståelsen av vad som är "verkligt" och föreslår att änglarna var "culturally operational" i senantiken (19), i likhet med nutida uppfattningar om kolesterol. Vi "vet" att kolesterolen finns (att den är "verklig") och kan påverka vår hälsa även om man inte kan se den. Därför är det inte onaturligt att anpassa sitt liv genom att t.ex. undvika en viss kost för kolesterolens skull. I boken utgår hon från att änglar för senantika kristna var verkliga i denna mening.

En av de tydligaste skillnaderna som Muehlberger lyckas visa på handlar om hur änglar ses som föränderliga varelser i Origenes kosmologi och den evagrianska traditionen, och som oföränderliga (sedan änglarnas syndafall) hos Augustinus. Muehlberger betonar även skillnaden mellan den äldre kristna traditionen där uppenbarelsen av Herrens ängel i Gamla Testamentet identifierades med Jesus, och Augustinus tolkning, i vilken det var just änglar som uppenbarade sig och agerade som Guds språkrör.

Om kristna inbegripna i *contestation* skriver Muehlberger att "a significant portion of the power they sought resulted from the precise reading practices they enjoined." (211). Det är med rätta hon studerar förhållandet mellan idéer om änglar och kristna skrifttolkningspraktiker. Något förbryllande är det dock att hon aldrig använder eller diskuterar termerna typologi och allegori. Hon befinner sig tematiskt nära dem när hon undersöker Athanasios teori om korrespondensen mellan språk och mening: vilken typ av ord i Skriften kan avslöja något om den ontologiska verkligheten oberoende av den narrativa kontext i vilket ordet återfanns? Muehlberger inför även ett begrepp

hon kallar "continuity of character" (59) som syftar på den tidigkristna praktiken att identifiera Kristus i olika scener i *Septuaginta*. Begreppen typologi och allegori kunde även ha rymts i de bakgrundsbeskrivningar hon har om textförfattarna och deras kontext. Muehlberger kan nämligen å ena sidan hävda att läsarens tankar och angelägenheter *til syvende og sidst* formar tolkningen, och å andra sidan att t.ex. Augustinus "omtolkar" i förhållande till "Scripture read in the plainest of ways" (54). Hon ger alltså sken av att det finns ett "plainest of ways", som om det skulle ha funnits en neutral utgångspunkt för en skriftläsare som Augustinus. Muehlberger hävdar också att Augustinus inte hade teoretiserat språkets kapacitet och därför får problem när Bibelns språk verkar tala emot hans tolkningar om änglarnas natur. I just detta sammanhang är det dock märkligt att *De Doctrina Christiana* inte nämns eftersom Augustinus där redogör för sin syn på förhållandet mellan ting och tecken (som en slags språk teori).

Eftersom Muehlberger hämtar sitt material från skilda kontexter och genrer är det ibland svårt att avgöra i vilken grad de olika ut-sagorna om änglar betraktades som ömsesidigt uteslutande eller som kompletterande och överlappande. Eftersom ett av Muehlbergers syften med boken är att utmana en forskningstradition som har hävdad en unison syn på änglar i senantik kristendom är det inte förvånande att hon tenderar att betona skillnader. Utöver detta så är nog demonstrationen av hur tankar om änglar faktiskt påverkade bibeltolkning och till stor del därigenom flera andra centrala kristna praktiker Muehlbergers främsta bidrag till forskningen om senantik kristendom

Marcus Rynningsjö Carlsén
Lunds universitet

Maria Louise Munkholt Christensen, *Christian Prayer and Identity Formation: A Study of Four Ante-Nicene Treatises on Prayer*. Ph.d-afhandling: Aarhus Universitet 2015. 277 s.

Afhandlingens problemstilling er en undersøgelse af bønns rolle i tidlig kristen identitetsdannelse og i kristendommens spredning og fremvækst. Maria Louise Munkholt Christensen fremfører, diskuterer og underbygger den hypotese, at "the Christian theology of prayer was a decisive factor in the spread of Christianity" (1). Empirisk bygger

Munkholt Christensen på en analyse af de fire tidligste (bevarede) skrifter om bøn. Disse skrifter er skrevet af Clemens af Alexandria, Origenes, Tertullian og Cyprian, hvilket giver afhandlingen et geografisk og kronologisk fokus på Egypten og Afrika i 190'erne til 250'erne.

Analysen af de fire skrifter dokumenterer til fulde, at bøn for de fire forfattere primært blev opfattet og præsenteret som en relation til Gud, mens deres diskussion af herskende praksis vedrørende bøn viser, at bøn udfoldede sig i mangfoldige private og kollektive sammenhænge – undertiden endog med en iver, som de fire forfattere søgte at dæmpe eller regulere. Skønt dette ikke er afhandlingens sigte, godtgør den således, at en forståelse af de tidlige kristnes bønsliv er en forudsætning for at kunne forstå andre forhold i den tidlige kirkes liv.

Bøn er traditionelt blevet særdeles stedmoderligt behandlet i nordisk patristisk forskning. To bibliografier kan illustrere dette. T. Christensen, J.H. Grønbæk, E. Nørr og J. Stenbæk, *Kirkehistorisk Bibliografi*, København 1979 vidner på to forskellige måder om denne forsømmelighed. For det første har redaktørerne blandt talrige andre emner og underoverskrifter fravalgt at give bøn en selvstændig placering i bibliografien (5–18). For det andet viser et opslag i bibliografiens indeks, at kun 5 af bibliografiens 6074 artikler, antologier og monografier vurderes at omhandle bøn (359). Af disse fem er to bidrag tyske. Af de tre nordiske bidrag om bøn er to skrevet af henholdsvis folkemindesamleren Ferdinand Ohrt og filologen/runologen Karl Martin Nielsen. Kun ét bidrag er således skrevet af en Nordisk teolog, den daværende leder af Lunds Universitetsbibliotek Krister Gierow.

I modsætning til Christensen, Grønbæk, Nørr og Stenbæk har Holger Villadsen i sin *Nordisk Patristisk Bibliografi*, København 2011 fundet plads til bøn som selvstændigt emne. Afsnit B5i i den systematiske afdeling bærer således overskriften "Bønner og tidebøn". Karakteristisk er det et underafsnit under afsnittet om "Liturgi". Villadsens bibliografi omfatter 19 bidrag udgivet fra 1575 til 2009. Heraf er 8 udgivet i det 16.–19. århundrede og 5 i de første ni årtier af det 20. århundrede. Så skønt Villadsen ikke selv negligerer bøn som emne, dokumenterer også hans bibliografi, at bøn traditionelt kun i meget ringe grad har nydt forskningens bevågenhed. Bibliografien tyder dog også på en vis bedring med 6 bidrag fra de sidste 20 år, hvortil Munkholt Christensens afhandling nu fortjenstrigt kan slutte sig.

Afhandlingen er på 277 sider omfattende seks kapitler, bibliografi og resumé. Forskningsspørgsmål, teori og metode og tidligere forskning fremlægges og diskuteres i kapitel 1 (*Theory, Method, Previous Scholarship, Historical & Theological Context and the Primary Sources*, 4–31).

Gennemgangen af tidligere forskning (21–31) viser, at afhandlingens fokus på forholdet mellem bøn, kristen identitetsdannelse og kristendommens fremvækst er originalt, og at et sådant fokus kan bidrage til forståelse af tidlig kristen bøn, identitetsdannelse og omvendelse. Munkholt Christensen medgiver, at interesse for identitetsdannelse er moderne, men hun argumenterer for, at hendes problemstilling legitimeres af de fire forfatters selvrefleksion og af deres forståelse af bøn som dialogisk og relationel. Munkholt Christensen påpeger, at den forståelse af identitet, der udfoldes inden for symbolsk interaktionisme er særligt anvendelig i studiet af kristen identitetsdannelse i antikken. For det første befordres her et dobbelt og ligeligt fokus på individ og gruppe, for det andet forstås identitet her ofte hierarkisk, og Munkholt Christensen argumenterer for at kristen identitet for de fleste konvertitter blev præsenteret og manifesteret som fremtrædende (12–13).

Kapitel 2 (*Contexts and authors*, 32–77) diskuterer de fire skrifers kontekst: Alexandria, Kartago og Cæsarea, hedenske filosofers tanker om bøn og forsyn og deres kritik af almen bønsspraksis. Videre diskuterer Munkholt Christensen tidlig kristen bønsspraksis og præsenterer kortfattet de fire forfattere og de fire skrifter.

Kapitel 3 (*Textual analysis*, 78–143) analyserer og sammenligner de fire teksters udsagn om bøn, både de, der retter sig mod bønnens teologi og praksis. Tre af de fire forfattere præsenterer Gud som Far, og alle er de fælles om at betone det intime forhold mellem Gud og den bedende og at beskrive bøn som en relation til Gud (80–89). Cyprian og Tertullian karakteriseres som mere legalistiske i deres teologi end Clemens og Origenes, men dette "forstyrrer" hverken for Tertullian eller Cyprian billedet af Gud som en nådig og kærlig Far (90). Samfund med Helligånden og Kristus i bøn betones også af alle fire forfattere, og alle fire bevidner (skønt Origenes distancerer sig fra en sådan praksis), at bedende også retter deres bøn til Kristus. Diskussionen af bønsspraksis er struktureret om tre normative passager fra Skriften, som alle fire forfattere citerer: 'i det skjulte' (Matt 6,6), 'i ånd og sandhed' (Joh 4,24), 'uden ophør' (1 Thess 5,17). Munkholt

Christensen adresserer her en mangfoldighed af spørgsmål, fx forholdet mellem privat og offentlig bøn, tidebøn og bøns etiske konsekvenser.

I kapitel 4 (*Prayer and the multi-axial relationships of Christians*, 144–210) diskuterer Munkholt Christensen, hvordan alle fire forfattere betoner, at bøn etablerer og opretholder relationer på flere planer. Med forfatternes skiftende fokus på individuel bøn, fælles bøn og forbøn (171–176) klarlægges det, at Munkholt Christensens fokus på bøn som befordrende både individuel og kollektiv identitetsdannelse er legitim. Dette indtryk forstærkes af forfatternes adressering af læserne som slægtinge og af deres betoning af sammenhæng mellem bøn, etik og levevis. I diskussionen af de fire forfattere trækker hun både på Filon og Porfyr, for at kontekstualisere og, om end lidt overfladisk, på ritualteorier, (cf. fodnote 815). I nogen grad overses det Gamle Testamente som baggrund og udgangspunkt for de fire forfatters tanker om navnlig forbøn.

Kapitel 5 (*From sinner to saint: Self-relations and prayer*, 211–232) diskuterer forbilledligt selvet, forvandling og de fire forfatters syn på bøns rolle i omvendelse. Munkholt Christensen trækker på indflydelsesrige studier af selvet i senantikken (Foucault, Cox Miller, Krueger), og genfortolker på denne vis overbevisende Clemens fortolkning af det berømte delfiske udsagn om selverkendelse.

I konklusionen (*Final Conclusion*, 232–238) fremhæver Munkholt Christensen de mange måder, hvorpå bønsspraksis og bønsteologi har influeret kristen identitetsdannelse og omvendelse i antikken. Den stærke betoning af det relationelle og intime forhold til Gud, symboliseret i adresseringen af Gud som Far, de kollektivistiske og individuelle aspekter af bøn og forbøn, og bønnens sammenhæng med opfattelser af etik fremhæves blandt flere andre forhold.

Afhandlingen er velstruktureret, klar, velargumenteret og har held med sit primære formål. Munkholt Christensen viser hvordan kristen bønsspraksis og kristen bønsteologi bidrog til kristen identitetsdannelse kollektivt og individuelt og til at tiltrække og fastholde konvertitter. Afhandlingen stiller moderne spørgsmål og applicerer moderne teorier til det antikke materiale, men hun undgår anakronisme og formår at vise, at hendes forskningsspørgsmål bringer nye indsigter.

En komparativ analyse af fire forfattere, og fire værker har naturligvis en relativt ringere mulighed for at komme i dybden med én forfatter og ét værk. Men også denne tilgang har vist sig frugtbar, idet

undersøgelsen har vist interessante grundlæggende lighedspunkter (fx opfattelsen af bøn som intim relation) og nuancer (legalistisk over for en mere 'mystisk' forståelse af relationen).

Afhandlingen slutter sig til en spirende tendens i forskningen, hvor bøn så småt begynder at få lidt af den forskningsmæssige opmærksomhed, som tidligere generationer af forskere med forbløffende vedholdenhed har forsømt at give dette afgørende fænomen.

Jakob Engberg
Aarhus universitet

Jaakko Olkinuora, *Byzantine Hymnography for the Feast of the Entrance of the Theotokos: An Intermedial Approach*. Studia Patristica Fennica 4. Helsinki: Suomen patristinen seura ry 2015. xviii + 448 s. ISBN: 978-952-68145-6-8.

The Entrance (or Presentation) of Mary the Theotokos ('Birth-giver of God') into the Temple, celebrated on 21 November, is one of the twelve great feasts of the Orthodox Christian Church. Along with Mary's Nativity (8 September), Purification in the Temple (also known as the Presentation of Christ or the 'Meeting', 2 February), Annunciation (25 March) and Dormition (15 August), the feast celebrates the dedication of the Virgin Mary to the temple at the age of three. It was probably added to the Constantinopolitan liturgical calendar towards the end of the seventh or beginning of the eighth century, as a result of growing liturgical recognition and popular devotion towards the Virgin Mary. The feast, like that of the Virgin's Nativity, is based entirely on an account of her birth and early life which appeared first in a second-century apocryphal text called the *Protevangelium of James*. It reflects official acceptance of the theological importance – if not literal truth – of a legend that circulated for centuries but remained outside the canon of biblical texts. The feast of the Entrance of the Theotokos into the Temple also evokes the pre-figuration of this holy figure in Old Testament spaces that God inhabited, especially the tabernacle of Moses and Solomon's temple. Hymnography, homiletics, and icons for the feast reflect this rich theological symbolism, portraying Mary as the place in which God fulfilled his promise to enter creation as the incarnate Messiah and Lord, Jesus Christ.

Jaakko Olkinuora's new book on the feast of the Entrance into the Temple, which was submitted as a doctoral thesis to the University of Eastern Finland in May 2015, adopts an 'intermedial' approach to this subject. This interdisciplinary method, which is pursued through the textual, musical, and iconographical treatment of the feast in the Byzantine liturgical tradition, shows the extent to which the Eastern Church uses a variety of media, or 'art genres', in order to teach theology. The author also demonstrates how these media are linked together in an 'intertextual' way: not only do they influence each other, with regard to content and rhetorical style, but they enrich or inform each other – thus contributing to a rich and 'metaesthetic' spiritual experience for the Christian faithful. In addition to providing critical analysis of the liturgical material associated with the feast of the Entrance into the Temple, the book provides texts and English translations of previously unpublished hymnographic texts in its Appendix.

The study is carefully structured, being divided into four main parts. Following an Introduction, in which Olkinuora sets out his methodological approach, the following three chapters explore in turn the texts of hymns associated with the feast of the Entrance into the Temple, their musical settings, and the associated iconography. The author argues throughout the book that cross-fertilization occurs between these three fields; in fact, it soon becomes clear that scholars who study one liturgical genre without reference to the others will be seriously impoverished in their findings.

Jaakko Olkinuora's second chapter thus deals with Byzantine homiletic and hymnographic treatment of the feast of the Entrance into the Temple. Whereas the interaction between these two genres has already been noted (for example in studies by Christian Hannick and Niki Tsironis), further work on their close relationship remains a *desideratum*. Olkinuora offers us new insights in his treatment of this question. He explores, for example, the role of typology, metaphor, and symbolism in the two genres, showing how these are passed from homiletics to hymnography – or sometimes vice versa. The chapter includes an extensive study of various types that refer in liturgical texts to the Mother of God. These include the temple, along with its furniture and holy objects, the tabernacle, the gate, and many others. The insight that the feast of the Entrance offers an opportunity for praising the Virgin Mary's monastic virtues is also fascinating: this

represents a revival in Middle Byzantine texts of a theme which was prominent in the fourth century (for example, in the thought of Athanasius of Alexandria) but which had been abandoned somewhat as a result of growing focus on Mary as 'Theotokos' in connection with the christological controversies of the fifth century. The final section of this chapter, which covers the problem of authorship, influences, thematic connections, and methods of exegesis, makes a number of significant contributions to our current knowledge of the homiletic and hymnographic liturgical genres.

Chapter Three, on Byzantine music as a source for the interpretation of hymnography, represents a key section of the book. Olkinuora draws here not only on his study of the musical transmission of Byzantine hymnography, but also on his experience of singing in contemporary Orthodox Christian choirs. The content of this chapter is particularly innovative, in that it shows not only the importance of musical settings in relation to hymnographic texts, but also that the two elements are inextricably linked. The process which the author calls 'musical intertextuality' reveals the deliberation with which the composers of musical settings (who did not always write the texts themselves) chose between the various modal elements that make up a hymnographic work. This serves to enhance the theological meaning of the words, with endless permutations being possible.

Chapter Four, which turns to the interaction between hymnography and iconography, also treats some important subjects. The discussion of rhetoric in this context raises the question, which has been treated by art historians such as Henry Maguire but remains to be fully analysed, about the impact of persuasive or dramatic language on religious art. Olkinuora looks especially at rhetorical modes and devices including *ekphrasis*, *enargeia*, *prosopopoeia*, *mimesis* and *diegesis* in relation to Byzantine pictorial depictions of the Entrance into the Temple. He argues that just as language, in both homilies and hymns, serves to present the scene vividly to Byzantine congregations, so does artistic representation seek to have the same effect. Another striking aspect of this chapter is its focus on the 'intertextuality' (or cross-influence) that can occur not only in texts but also in art. The dialogic treatment of the scene of the Annunciation in Byzantine homilies and hymns, for example, may be reflected in the treatment of the Virgin Mary's (or Anna's) meeting with the priest Zacharias or of Mary's meeting with Elizabeth. It is clear that much more work is needed both

on the intertextual and dramatic aspects of Byzantine iconography; this chapter meets that challenge in a nuanced and persuasive way. In asking whether a 'theology of hymnography' existed alongside the well-known Byzantine 'theology of images', the author not only sets an agenda for study of the former genre, but underlines again the close relationship that exists between hymnography, music, and icons.

In summary, Jaakko Olkinuora's study demonstrates successfully the benefits of an interdisciplinary (or 'intermedial') approach to a particular liturgical case study. The choice of the feast of the Entrance into the Temple is inspired, owing not only to the fact that this feast is based on apocryphal rather than biblical sources, but also because its typological, theological, and spiritual development is particularly rich. The book also contributes to on-going scholarly discussion of the intellectual, spiritual, and sensual responses of Eastern Christian congregations to liturgical celebration. This is creative work, which is also based on competent and meticulous knowledge of a variety of scholarly disciplines.

Mary B. Cunningham
The University of Nottingham and
Dumbarton Oaks

Anna Rebecca Solevåg, *Birthing Salvation: Gender and Class in Early Christian Childbearing Discourse*. Leiden: Brill 2013. 287 s. ISBN: 978-90-04-25497-8 (inb.), 978-90-04-25778-8 (e-bok).

Vad menas egentligen med att kvinnan ska "bli räddad genom sitt moderskap", så som det står formulerat i 1 Tim 2:15 (här Bibel 2000)? Vilka föreställningar om barnafödande finns i den grekisk-romerska miljön som kan belysa detta uttalande? Och vad finns det för paralleller inom den tidiga kristenheten som kan relateras till denna förståelse av frälsning? Så kan vi formulera en ingång till den studie som Anna Rebecca Solevåg genomför i monografen *Birthing Salvation: Gender and Class in Early Christian Childbearing Discourse*, som är en bearbetning av doktorsavhandlingen från 2011. *Birthing Salvation* är en välskriven och teoretiskt genomarbetad bok som ger en bred inblick i hur födandeterminologi användes i den antika världen i allmänhet, och hur denna terminologi kom att få soteriologiska konsekvenser

inom den tidiga kristenheten utifrån de exempel som Solevåg tar upp.

Tre texter står i centrum för den undersökning som Solevåg genomför. Först och främst är det pastoralbrevet, men utöver dessa den apokryfa texten *Andreasakterna*, samt *Perpetuas och Felicitas martyrium*. Det är således olika texter som diskuteras, som analyseras och förstås i relation till en större diskurs inom grekisk-romersk kultur och samhälle. I bokens titel anges de perspektiv som är centrala för studien: *genus* och *klass* används för att diskutera framställningarna i de olika texterna, och *diskurs* är ett begrepp som används som en slags historisk förståelse av hur dessa texter hänger samman.

Monografen är uppbyggd av fem större kapitel utöver en inledning och en avslutning. Bokens två första kapitel är teoretiskt hållna medan det empiriska materialet redovisas och analyseras i de tre senare kapitlen. Det första kapitlet "On Waves, Discourses and Intersections" anger de teoretiska och metodologiska ramar som undersökningen håller sig inom. Solevåg relaterar till olika feministiska läsningar av de olika texterna, och ansluter sig till den så kallade tredje vågen inom vilken det finns en större ansats till att bryta upp kategorin "kvinnor" och se hur andra intersektioner, så som klass och etnicitet bidrar till en mer mångfacetterad bild av identitet och maktstrukturer. Och Solevåg beskriver sin analys på följande sätt: "My main analytical perspectives are, on the one hand, a discursive understanding of text and, on the other, an intersectional understanding of power relations that includes gender as well as class." (27)

Diskurs är ett viktigt begrepp i Solevågs resonemang, och det handlar om vad de olika texterna är och vad de ger uttryck för. Solevågs arbetsdefinition av begreppet diskurs är att det är "a common cultural exchange of ideas, available to us through texts and artifacts." (29) och att denna diskurs utgörs av "a web of texts that draw on one another, but also shape one another" (28). Diskursanalys innebär i mångt och mycket att se på hur makt gestaltas och förhandlas i texter. Och det är här intersektionaliteten kommer in. Maktrelationerna som Solevåg vill diskutera inbegriper *genus*, men det inbegriper också *klass*. Och för att på ett tydligt sätt relatera dessa två intersektioner till varandra använder Solevåg sig av ett begrepp tidigare använt av Elisabeth Schüssler Fiorenza, nämligen *kyriarchy/kyriarchal/kyriocentric* vilket på ett tydligt sätt åskådliggör flera lager av maktrelationer som Solevåg ser som särskilt applicerbart på ett grekiskt-romerskt samhälle.

I bokens andra kapitel diskuteras den diskurs som undersökningens tre texter står i relation till. Denna diskurs inbegriper såväl medicinska som litterära textuttryck och kan ta sig olika former, det är en del av en "Greco-Roman Childbearing Discourse", som kapitlet heter. Solevåg hänvisar till en rad antika författare, från Platon till Soranos, från skapelsemyter till medicinska beskrivningar, och därmed en mängd olika genrer, och visar hur en diskussion om födande tar sig olika uttryck i texter. Framställningen av diskursen drar åt olika håll i betydelser och användningsområden, men slutsatsen som Solevåg drar är att det handlar om en och samma diskurs, oavsett genre, oavsett syfte med texten.

This presentation of Greco-Roman discourse on childbearing shows that throughout the examined literature, women's central role is to bear children: Childbearing is the purpose of woman. Childbearing is connected to the origins of humanity as well as to its telos. I have shown how different genres have somewhat different emphases, but that there are nonetheless discursive threads connecting the genres – it is one discourse: Philosophers build on medical concepts about male and female roles in conception; the medical texts seem to rely on notions taken from creation myth; artistic depictions and novels illustrate ideas found in political and juridical documents, and so on.(83)

Beskrivningen av diskursen, av de texter som utgör bakgrund till de senare kristna texterna som använder sig av, är mycket vid. Föreställningar om manligt och kvinnligt och om sexualitet uttrycks i både positiva och negativa ordalag. Asketiska ideal ryms häri då de motsäger rådande konventioner och utmanar idealen. En sak som blir särskilt viktig för den senare analysen är att det kyriocentriska i dessa texter gör att det som faktiskt sägs gäller fria män och kvinnor, emedan slavar i stort lämnas utanför texterna.

Kapitel tre, fyra och fem är det empiriska materialet, och det finns en tydlig struktur och genomgång av de olika texterna som följer en kronologisk ordning i dessa kapitel. Kapitel tre handlar således om *Pastoralbrevet*, kapitel fyra om *Andreasakterna* och kapitel fem om *Perpetuas och Felicitas martyrium*. Efter en inledande diskussion om texternas kontext i fråga om datering, plats, författarskap och genre analyserar Solevåg de olika texternas beskrivning av frälsning och hur frälsning kopplas till födande av olika slag.

De tre valda texterna illustrerar väl den bredd som finns inom användningen av begreppen frälsning respektive födande, och kopplingen däremellan:

Salvation is related to childbearing in different ways in these texts. Childbearing is woman's safest (if not only) way to salvation in the Pastorals, whereas sexual renunciation is the only way for Maximilla to achieve salvation. [...] In the Martyrdom, childbearing has soteriological implications only when it is challenged by martyrdom. Willingness to die for one's Christian confession is salvific and must be chosen in preference to childbearing and motherhood.(250)

De olika texterna tycks motsäga varandra. Men när Solevåg diskuterar hur intersektionerna mellan genus och klass går att användas på dessa texter träder också en annan bild fram. Solevåg lyfter fram hur alla dessa tre texter på olika sätt relaterar till Eva och fallet, och hur alla dessa texter på olika sätt hanterar hur kvinnorna i dessa texter kan överkomma Evas överträdelse. De olika texternas svar på detta innebär alla på olika sätt ett inordnande i det kyriarkat som får olika uttryck. I *Pastoralbrevet* är hushållet den viktigaste bilden för detta, "the household is the model for the structure of God's *ekklesia*".(132) Att inordna sig i detta hushåll är att vara en del av Guds församling. Och det gäller både män och kvinnor, slavar och fria. Men för dessa har det olika innebörd.

Andreasakterna för samman födande och frälsning på ett helt annat sätt än vad pastoralbrevet gör. Och det ser olika ut för kvinnor och män, och olika för fria och slavar. "The soteriological economy of this text distributes different routes to salvation according to gender and class"(197), skriver Solevåg och beskriver hierarkierna som finns i denna text där gender och klass strukturerar den textuella världen. Kopplingen mellan födande och frälsning får en metaforisk och spirituell mening i att det handlar om det förlösande ordet. Att föda frälsning blir i denna text något som kopplas till män och manlighet. Martyriet som beskrivs i den tredje texten är vägen till frälsning. Och i detta lämnar de två huvudkaraktärerna ett världsligt födande bakom sig, där samma väg beskrivs för Perpetua som för Felicitas, vilka genom sitt martyrium tas upp i "moderkyrkan".

Solevågs undersökning av relationerna mellan födande och frälsning läst genom intersektionerna genus och klass ger en välkommen

bredd åt dessa frågor och sätter dem i relation till både det universella och det partikulära. Dessa texter är inte enbart ett svar på en uppkommen diskussion i enskilda församlingar, och inte heller bör dessa texters anspråk och uppmaningar ses som gällande alla. Jag är nyfiken på hur diskursen ser ut i stort även efter dessa texter, hur genus och klass konstrueras i relation till födande och frälsning senare i tid, och hur anspråk på makt sker i en sådan diskurs. Solevåg har på ett nyanserat och mycket spännande tillvägagångssätt komplicerat bilden av att föda frälsning i den tidiga kristenheten.

Maria Stuesson
Lunds universitet